

2-23 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

● Ο Ελληνισμός στη Βενετία. Επισκόπηση της Ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498 - 1953).

● Αζή και παρακμή. Η ανάπτυξη και η υποδειγματική οργάνωση της Αδελφότητας, οι εσωτερικές διχόνοιες και η συρρίκνωση τους.

● Οι σημαντικότεροι Έλληνες λόγιοι στη Βενετία.

● Η Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Οφείλει τη δημιουργία της στον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ο οποίος δώρισε, το 1468, 900 τόμους της βιβλιοθήκης του στην πόλη της Βενετίας.

● Οι απαρχές της Ελληνικής Τυπογραφίας. Σημαντικός ο ρόλος των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας στη διατήρηση της ελληνικής συνείδησης και στη διάδοση της κλασικής γραμματείας.

● Το ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία. Το μοναδικό ελληνικό κέντρο επιστημονικής έρευνας στο εξωτερικό. Η ιστορία του χθες και σήμερα.

● Το Μουσείο των Εικόνων. Κτίστηκε τον 17ο αιώνα και είναι το πλουσιότερο στην Ευρώπη σε έργα μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

● Ο Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων. Ο παλαιότερος και λαμπρότερος Ορθόδοξος ναός στη Δύση.

● «Από τον Χάνδακα στη Βενετία». Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία. Η έκθεση στο Μουσείο Κορρέ.

● Η ελληνική περιουσία στη Βενετία. Το κράτος αδιαφορεί για τα κτίσματα που η αξία τους ξεπερνά τα 3 δισ. δραχμές.

24 ΘΕΑΜΑΤΑ

Κινηματογράφοι και θέατρα.

25-31 ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Το πρόγραμμα της εβδομάδας.

Υπεύθυνος «Επτά Ημερών»:
ΒΗΣ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΣ

Εξώφυλλο: Υδατογραφία άγνωστου Ιταλού ζωγράφου των αρχών του 19ου αιώνα που απεικονίζει το ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία. (Ιδιωτική συλλογή)

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Βενετία, η πρωτεύουσα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας σε γκραβούρα Εποχής

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ στη Βενετία

Επισκόπηση της Ιστορίας της Ελληνικής

Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498 - 1953)

ΤΟ ΚΥΜΑ της εξόδου των Ελλήνων λογίων από το Βυζάντιο στις χώρες της δυτικής Ευρώπης κατά τα μέσα του 15ου αιώνα και η μεγάλη συμβολή αυτών στην ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών κατά την περίοδο της Αναγεννήσεως είναι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι Βυζαντινοί λόγιοι έδρασαν στη Βενετία (15ος

- 16ος αι.), περίοδο κατά την οποία η πόλις αυτή ήταν το κυριότερο κέντρο ελληνικών σπουδών ολοκλήρου της Δύσης. Η ελληνική παροικία της Βενετίας -το «λίκνον του ενεστώτος της Ελλάδος πολιτισμού» κατά τον Ι. Βελοπούδη- συνέβαλε στη διάσωση και διατήρηση της ελληνο-βυζαντινής κληρονομιάς κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Η ιστορία των Ελλή-

νων της Βενετίας και της Ορθόδοξης Αδελφότητάς των, που αναδείχθηκε η σημαντικότερη και λαμπρότερη του Ελληνισμού της Διασποράς, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, αλλά εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να είναι άγνωστη στους μη ειδικούς.

Οι «Επτά Ημέρες», με αφορμή τις πολιτιστικές εκδηλώσεις του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού που θα διεξαχθούν στη Βενετία αυτές τις μέρες, αφιερώνει τις σελίδες που ακολουθούν στον Ελληνισμό της Βενετίας. Η επισκόπηση της ιστορίας, γραμμένη από τον πιο ειδικό για το θέμα ακαδημαϊκό Μ. Ι. Μανούσακα (και τυπωμένη πρόσφατα) δίνει μια συνοπτική αλλά πλήρη εικόνα της ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498 - 1953). Την αναδημοσιεύουμε ολόκληρη, χωρίς, όμως τις υποσημειώσεις.

Η επισκόπηση συμπληρώνεται από μελέτες για τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας και τις ελληνικές εικόνες στην Ιταλία. Ξεχωριστή, ωστόσο, αναφορά γίνεται στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, το μοναδικό ελληνικό κέντρο επιστημονικής έρευνας στο εξωτερικό, στο Μουσείο των Εικόνων και στο ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Το αφιέρωμα στον Ελληνισμό της Βενετίας είναι πρώτα απ' όλα μια αναζωπύρωση της μνήμης του παρελθόντος αλλά και μια πράξη τιμής για τον Ελληνισμό της Διασποράς που τίμησε και τιμάει το ελληνικό όνομα.

Ο Άλδος Μανούσιος (περ. 1450 - 1515). Ιταλός ουμανιστής τυπογράφος και εκδότης ελληνικών κλασικών κειμένων. (Από το βιβλίο «Alde Manuce et l' Hellenisme a Venise» του Ambroise Firmin - Didot, Paris, 1875)

Η ΙΣΤΟΡΙΑ των Ελλήνων της Βενετίας και της Ορθόδοξης Αδελφότητάς των, που αναδείχθηκε η σημαντικότερη και λαμπρότερη του Ελληνισμού της Διασποράς, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί συνδέεται ιδιαίτερα με την πνευματική αφύπνιση και την πολιτιστική ανέλιξη του ελληνικού έθνους μετά την Αλωση.

Ηδη κατά την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που διατηρούσε σπουδαίες εμπορικές σχέσεις με τη Βενετική Πολιτεία, η παρουσία Ελλήνων εμπόρων στην πόλη των τεναγών δεν ήταν πράγμα ασυνήθιστο ή δυσεξήγητο. Μετά τη Δ' Σταυροφορία (1204), όταν οι Βενετοί έγιναν κυρίαρχοι μεγάλου μέρους της βυζαντινής επικράτειας, η εγκατάσταση στη Βενετία κατοίκων των ελληνικών αυτών περιοχών (της Κρήτης, της Μονεμβασίας, της Κέρκυρας και άλλων), που ήταν ναυτικοί, έμποροι ή τεχνίτες, διευκολύνθηκε ακόμη περισσότερο. Αλλά προ πάντων η τουρκική απειλή, που δυνάμωνε από μέρα σε μέρα, ήταν εκείνη που υποχρέωσε, από τις αρχές του ΙΔ' αιώνα και έπειτα, πολυάριθμους Έλληνες να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να βρίσκουν καταφύγιο στην πλούσια και ασφαλή πρωτεύουσα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.

Οργάνωση

Η κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1453) προκάλεσε τη μαζική έξοδο προσφύγων στη Δύση και φυσικά η Βενετία δέχτηκε μεγάλο αριθμό απ' αυτούς. Έτσι η μικρή ως τότε ελληνική παροικία της Βενετίας γνώρισε ξαφνικά, με τον ερχομό των προσφύγων αυτών, σημαντική ανάπτυξη. Οι Έλληνες εγίνονταν το πιο ισχυρό ξένο στοιχείο της Βενετικής πρωτεύουσας. Είχαν λοιπόν ανάγκη να οργανωθούν.

Ένα από τα πρωταρχικά προβλήματα που οι Έλληνες της Βενετίας είχαν ν' αντιμετωπίσουν, και πολύ ωρρίτερα μάλιστα από την εποχή αυτή, ήταν το πρόβλημα της ελεύθερης άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων σύμφωνα με τα έθιμα και το δόγμα τους, δηλαδή το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τη θρησκευτική τους αυτή ελευθερία την επέτυχαν μονάχα ύστερα από σκληρούς και μακροχρόνιους αγώνες. Στην αρχή, συγκεντρώνονταν για τις θρησκευτικές τους ιεροτελεστίες σε ιδιωτικά σπίτια και κρυφά, γιατί οι ορθόδοξοι ιερείς, που τελούσαν τις ιεροτελεστίες αυτές, καταδιώκονταν από τις βενετικές αρχές ως «σχισματικοί».

Μετά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1439) και τη φαινομενική ένωση των δύο Εκκλησιών, τους εδόθηκε η άδεια να τελούν τις λειτουργίες των σε καθολικές εκκλησίες και μάλιστα στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου, παρ' όλες τις δυσκολίες και τα προσκόμματα που τους έφερναν πάντα οι λατίνοι εφημέριοι. Η κατάσταση αυτή τους οδήγησε (τώρα που δεν εθεωρούντο πια σχισματικοί, αλλά ουνίτες καθολικοί) να ζητήσουν την άδεια να έχουν ή να οικοδομήσουν δι-

Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, ο Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων (San Giorgio dei Greci) με το κωδωνοστάσιο. Είσοδος στο προαύλιο δια της «θαλασσίας οδού» στη Γέφυρα των Ελλήνων (Ponte dei Greci).

κό τους ναό. Έτσι, ο διάσημος Έλληνας καρδινάλιος Ισιδώρος, μητροπολίτης Κιέβου, που αφού έλαβε ενεργό μέρος στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης και γλίτωσε από τη σφαγή, γύρισε στην Ιταλία, παρακάλεσε τη Βενετική Γερουσία να ικανοποιήσει το αίτημα των δύσμοιρων ομοεθνών του, που είχαν μείνει δίχως πατρίδα «quod Graeci Orthodoxi et catholicae fidei habere possint aliquam ecclesiam in hac urbe Venetiarum eisque liceret in ea divina mysteria et divina officia greco ritu celebrare, ut in hac generis et nationis suae calamitate non videantur omnino derelicti atque reiecti».

Ο Ισιδώρος επέτυχε συγχρόνως να υποστηριχτεί το αίτημα αυτό με βούλα του Πάπα Καλλίστου Γ' ένθερμου θιασώτη της Σταυροφορίας. Η Βενετική Γερουσία, με ψήφισμα της 18ης Ιουνίου 1456, δέχτηκε το αίτημα. Αυτή ήταν η πρώτη άδεια που παραχωρήθηκε στους Έλληνες, να χτίσουν εκκλησία στη Βενετία. Αλλά, για κακή τους τύχη, η άδεια αυτή δεν έμελλε να έχει εφαρμογή στην πράξη.

Γερουσία, που την είχε παραχωρήσει, πιστεύοντας πως «η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων που είναι εγκαταστημένοι σ' αυτή την πόλη ζούσε υπακούοντας στην καθολική πίστη της Αγίας Ρωμαϊκής Εκκλησίας», διαπίστωσε γρήγορα πως η πραγματικότητα ήταν εντελώς διαφορετική. Οι πολυάριθμοι Έλληνες που είχαν συγκεντρωθεί στη Βενετία κατά τα τέλη του ΙΕ' αιώνα ήταν, στη μεγάλη τους πλειονότητα (τουλάχιστον κατά τα τέσσερα πέμπτα) «σχισματικοί», δηλαδή ορθόδοξοι, και η δήθεν υποταγή τους στον Πάπα δεν τους εχρησίμευε παρά μόνο για πρόσημα. Γι' αυτό και το ψήφισμα της Γερουσίας ακυρώθηκε, τον επόμενο χρόνο, με άλλο ψήφισμα του τρομε-

ρού Συμβουλίου των Δέκα.

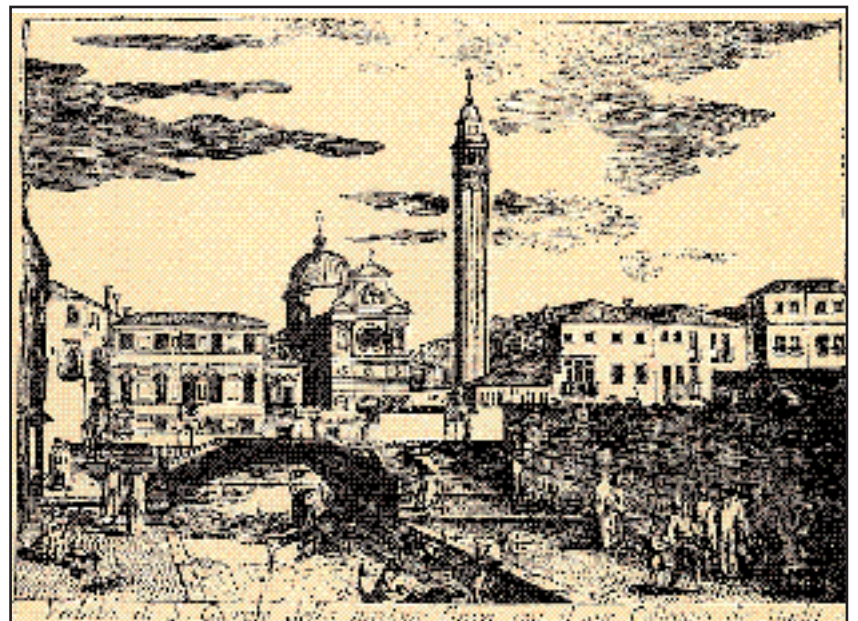
Με νέο ψήφισμα του ίδιου Συμβουλίου, του έτους 1470, οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να εξακολουθούν να εκκλησιάζονται και να τελούν τις ιεροτελεστίες των αποκλειστικά και μόνο στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου, ως «σχισματικοί ή αιρετικοί». Ο περιορισμός αυτός (σε ορισμένες ώρες φυσικά και ίσως σε μια μικρή γωνιά της) αποτελούσε όχι εύνοια για τους Έλληνες, όπως νομίστηκε, αλλά αντίθετα πολιτικό (ή καλύτερα αστυνομικό) μέτρο εκ μέρους του Βενετικού Κράτους, που ήθελε έτσι να ελέγχει εύκολα τις συγκεντρώσεις του τόσο πολυάριθμου ξένου αυτού στοιχείου, που είχε εγκατασταθεί στην πρωτεύουσά του. Νέες απόπειρες των Ελλήνων, στα 1473 και στα 1479, δεν είχαν καλύτερο αποτέλε-

σμα. Αντίθετα η Βενετία εννοούσε να τους υποτάξει εντελώς στη δικαιοδοσία των λατινικών εκκλησιαστικών αρχών της πόλης, σχετικά με το διορισμό των εφημερίων των, που τους υποχρέωνε να υποβάλουν ομολογία πίστεως στο καθολικό δόγμα

Συμβούλιο των Δέκα

Οι Έλληνες όμως δεν εγκατέλειψαν τον αγώνα, αλλά ακολούθησαν άλλο δρόμο. Το 1498, με έκκλησή τους στο Συμβούλιο των Δέκα, ζήτησαν την άδεια επικαλούμενοι την πολεμική συμμετοχή τους στην κατάκτηση της Δαλματίας, να οργανωθούν νομίμως, σε Αδελφότητα σύμφωνα με το συντηνιακό δίκαιο της εποχής και κατά το υπόδειγμα των

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και το Φλαγγίνιο Κολλέγιο (σημερινή έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας). Χαλκογραφία τυπωμένη από τον Dom. Louisa (18ος αι.).

Συνέχεια από την 3η σελίδα

άλλων εθνικών μειονοτήτων της Βενετίας, όπως οι Δαλματοί και οι Αλβανοί. Η Αδελφότητα αυτή θα είχε ως έδρα την εκκλησία του Αγίου Βλασίου και ως άγιο προστάτη τον Άγιο Νικόλαο. Θα ήταν Αδελφότητα (Confraternita ή Scuola) λαϊκή, εθνικής μειονότητας και όχι επαγγελματική συντεχνία, και θα επεδίωκε κυρίως φιλανθρωπικούς σκοπούς (περίθαλψη των ασθενών, των τραυματιών πολέμου, των ορφανών και των απόρων). Και πραγματικά, με ψήφισμα της 28ης Νοεμβρίου 1498, το Συμβούλιο των Δέκα τους παραχώρησε την άδεια που ζητούσαν Η ίδρυση της Αδελφότητας των Ελλήνων της Βενετίας στάθηκε γεγονός πρωταρχικής σημασίας για τη μελλοντική τους ανάπτυξη, αλλά και γενικότερα για την πνευματική και πολιτιστική ιστορία του νέου Ελληνισμού.

Από τη στιγμή αυτή, είχαν το νόμιμο δικαίωμα να αποκτήσουν δικό τους καταστατικό, να εκλέγουν οι ίδιοι τους εφημερίους των, θέτοντας τέρμα στις έριδες που τους διαιρούσαν και να παίρνουν οποιοσδήποτε αποφάσεις, αρκεί να μην είναι αντίθετες προς τους νόμους του Βενετικού κράτους.

Αφού συγκροτήθηκε με τον τρόπο αυτό η Αδελφότητα των Ελλήνων της Βενετίας, φαίνεται πως άρχισε να λειτουργεί από την πρώτη στιγμή με τρόπο υποδειγματικό, αν κρίνουμε από τα τακτικά κατάστιχα που μας σώθηκαν και που περιέχουν το καταστατικό της, τα οικονομικά της, τις σπουδαιότερες αποφάσεις της κ.τλ. Στην αρχή, τα μέλη (άντρες και γυναίκες) που ενεγράφωντο στην Αδελφότητα και πλήρωναν την ετήσια συνδρομή τους δεν ήταν πολυάριθ-

Βενετία, Campo dei Greci. Έργο του Αγγλου ζωγράφου και λιθογράφου Ρίτσαρντ Παρκς Μπόνινγκτον (1802 - 28). Ιδιωτική συλλογή.

μα, αλλά αυξάνονταν σταθερά από χρόνο σε χρόνο. Είχαν την καταγωγή ή την προέλευσή τους από όλες σχε-

δόν τις ελληνικές χώρες, αλλά ιδίως από τις βενετοκρατούμενες (Κύπρο, Κρήτη, Επτάνησα, Ναύπακτο, Μεθώ-

νη, Κορώνη κ.τλ.) και ασκούσαν λογής λογής επαγγέλματα. Ήταν ναυτικοί και έμποροι, βιοτέχνες και εργάτες, ειδικευμένοι τεχνίτες και καλλιτέχνες, άνθρωποι των γραμμάτων και άνθρωποι των όπλων. Η τάξη μάλιστα των τελευταίων αυτών, που ονομάζονταν ιταλικά «stradioti» (από την ελληνική λέξη στρατιώτης), είχε αποκτήσει, την εποχή αυτή, πολύ μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί η Βενετία την εχρησιμοποιούσε στις πολεμικές της επιχειρήσεις με αρκετή επιτυχία.

Οι «Ελληνες στρατιώται» (όπως τους καθιέρωσε ο Κωνσταντίνος Σάβθας), συγκροτούσαν σώματα ελαφρού ιππικού, που ήταν φημισμένα για την ευελιξία, την ορμητικότητα και την ανδρεία τους. Είναι βέβαιο πως για χάρη των Ελλήνων πολεμιστών αυτών, που είχαν εγγραφεί από τους πρώτους ως μέλη της Αδελφότητας, η Βενετία, άρχισε να μεταβάλλει στάση και να δείχνεται τώρα ολοένα και πιο ευνοϊκή προς τους Ελληνες υπηκόους της, στους οποίους δεν θ' αργήσει να προσφέρει ανεπιφύλακτα την προστασία της.

Άγιος Γεώργιος

Το 1511 οι Ελληνες απηύθυναν, για μια ακόμη φορά, στο Συμβούλιο των Δέκα, μιαν εύγλωττη όσο και συγκινητική έκκληση: ζητούσαν και πάλι την άδεια ν' αγοράσουν με έξοδά τους οικόπεδο στη Βενετία, για να χτίσουν εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο, τον προστάτη των πολεμιστών. Επρόσθεταν ότι, για να υπηρετήσουν καλύτερα την Πολιτεία, είχαν φέρει και εγκαταστήσει στη Βενετία όλα τα μέλη των οικογενειών τους και ότι, με τον αυξανόμενο διαρκώς αριθμό των πιστών, η εκκλησία του Αγίου Βλασίου ήταν πια εντε-

Ο καρδινάλιος Βησσαρίων (Τραπεζούντα, περ. 1403 - Ραβέννα, 1472). Βυζαντινός ουμανιστής, θεολόγος και φιλόσοφος, μια από τις σημαντικότερες μορφές του 15ου αιώνα. Δώρισε το 1468 τη μεγάλη βιβλιοθήκη με 900 τόμους στην πόλη της Βενετίας. Η δωρεά αυτή αποτέλεσε τον πυρήνα της περίφημης Μαρκανής Βιβλιοθήκης.

Ιανός ή Ιωάννης Λάσκαρις (Κωνσταντινούπολη, περ. 1445 - Ρώμη, 1534). Λόγιος, διπλωμάτης και εκδότης κλασικών κειμένων. Το προσωνύμιο Ρυνδακηός, που συνοδεύει συχνά το όνομά του, υποδηλώνει τον τόπο της οικογένειάς του (από το Ρύνδακο της Βιθυνίας) που ήταν κλάδος της ομώνυμης αυτοκρατορικής οικογένειας του Βυζαντίου.

λώς ανεπαρκής. Από την άλλη μεριά, είχαν απόλυτη ανάγκη χώρου και για την ταφή των νεκρών τους. Αυτή τη φορά, το Συμβούλιο των Δέκα ενέκρινε το αίτημα. Ο Δόγης της Βενετίας Leonardo Loredan γνωστοποίησε στους Έλληνες την έγκριση αυτή με επιστολή του της 30ής Απριλίου 1514. Μπορούσαν να οικοδομήσουν, σε οικόπεδο που θ' αγόραζαν, μια εκκλησία «στο όνομα του Αγίου Γεωργίου, για να τελούν τη θεία λειτουργία κατά τον ελληνικό τρόπο και να έχουν κοιμητήριο για τους νεκρούς των», με μια όμως προϋπόθεση, να έχουν εξασφαλίσει πρώτα και την άδεια του Πάπα. Και η άδεια αυτή παραχωρήθηκε πράγματι στους Έλληνες της Βενετίας, με δυο βούλες διαδοχικές και σχεδόν ταυτόσημες, του Πάπα Λέοντος Ι', με χρονολογία 18 Μαΐου και 3 Ιουνίου 1514. Οι δυο βούλες αυτές, που αργότερα επικυρώθηκαν από μια τρίτη του Πάπα Κλήμεντος Ζ' της 26ης Μαρτίου 1526, τους παραχωρούσαν συγχρόνως το εξαιρετικό προνόμιο να μην υπάγονται στη δικαιοδοσία της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής, δηλαδή του Λατίνου πατριάρχη της Βενετίας. Τα τόσο σημαντικά αυτά προνόμια, που θα τους εξασφαλίσουν στο μέλλον την απόλυτη σχεδόν θρησκευτική τους ελευθερία, οι Έλληνες τα πέτυχαν, με την επέμβαση πιθανότατα στη Ρωμαϊκή Αυλή δυο διάσημων Ελλήνων σοφών, που ήταν συνεργάτες και ευνοούμενοι του ουμανιστή Πάπα Λέοντος του Ι' (γιού του Λαυρεντίου των Μεδίκων): του Ιανού Λάσκερη και του Μάρκου Μουσούρου. Καθώς ανακαλύφτηκε πρόσφατα, ο δεύτερος ήταν ενεργό μέλος της Αδελφότητας, γραμμένος στα επίσημα βιβλία της το 1514 και το 1515.

Μάρκος Μουσούρος

Οι εξακριβωμένες αυτές σχέσεις του Μάρκου Μουσούρου, διάσημου φιλολόγου της Αναγέννησης, με την ελληνική αδελφότητα μας δίνουν την ευκαιρία να υπογραμμίσουμε τον εξαιρετικά σημαντικό ρόλο που οι λόγιοι Έλληνες της Βενετίας έπαιξαν, από πολύ νωρίς, στον τομέα της καλλιέργειας των κλασικών σπουδών. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως η Βενετία, στα τέλη του ΙΕ' και στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα είχε γίνει το λαμπρότερο κέντρο καλλιέργειας των ελληνικών σπουδών στην Ευρώπη. Και αυτό, εξ αιτίας της θαυμαστής εκδοτικής δραστηριότητας του Αλδου Μανουτίου, που ετοίμαζε και πρόσφερε, για πρώτη φορά τότε στον κόσμο, τις έντυπες εκδόσεις των μεγαλύτερων συγγραφέων της κλασικής αρχαιότητας. Και ακριβώς ο πολυτιμότερος συνεργάτης του Αλδου στο έργο αυτό ήταν ο Μουσούρος, που πραγματοποίησε τη φημισμένη πρώτη έκδοση των έργων του Πλάτωνα (1513) και που φιλοπόνησε τις δώδεκα από τις τριάντα πρώτες εκδόσεις (editiones principes) που βγήκαν από το τυπογραφείο του Αλδου. Αλλά, εκτός από τον Μουσούρο, ο Αλδός είχε και άλλους Έλληνες συνεργάτες: ήταν οι συνεχιστές της παράδοσης του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, του μεγάλου αυτού Έλληνα πατριώτη και σοφού,

Χειρόγραφο αριθμ. 5, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας (Μυθιστόρημα Μεγ. Αλεξάνδρου), 14ου αι., μικρογραφία.

που μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας συνέλαβε το σχέδιο να διασώσει την πνευματική κληρονομιά του ελληνισμού, συγκροτώντας πολύτιμη συλλογή χειρογράφων και κληροδοτώντας την στη Βενετική Πολιτεία, για ν' αποτελέσει τον πρώτο πυρήνα της Μαρκανής Βιβλιοθήκης. Ανάμεσα στους συνεργάτες αυτούς του Αλδού συγκαταλέγονταν ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος, με τον οποίο ίδρυσε την περίφημη «Νεακαδήμεια», ο Ζαχαρίας Καλλέργης και ο Αρσένιος Αποστόλης. Ο Ζαχαρίας Καλλέργης είχε ιδρύσει στη Βενετία, μαζί με τον Νικόλαο Βλαστό, τυπογραφείο, όπου τυπώθηκε το 1499, με τη συνεργασία του Μουσούρου, η έκδοση του «Μεγάλου Ετυμολογικού», από τα αριστουργήματα της τυπογραφικής τέχνης της Αναγέννησης, που χρηματοδοτήθηκε από τη βυζαντινή αρχόντισσα Αννα Παλαιολογίνα Νοταρά, πρόσφυγα κι αυτή στη Βενετία. Ο Αρσένιος Αποστόλης, κωδικογράφος και κριτικός εκδότης κειμένων, είχε βοηθήσει, το 1508, ακόμη και τον μεγάλο Ερασμο, όταν αυτός προετοίμαζε στη Βενετία τη δεύτερη έκδοση των «Γνωμικών» του.

Αλλά, εκτός από τους φιλολόγους, υπήρχαν και πολυάριθμοι Έλληνες αντιγραφείς χειρογράφων, που συνέρρεαν στη Βενετία ήδη από τα μέσα του ΙΕ' αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο πως ο εφημέριος των Ελλήνων που λειτουργούσε στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου από το 1470 περίπου ως το 1482, ο Γεώργιος Τριβίζιος, ήταν ένας από τους κωδικογράφους αυτούς και πως τον διαδέχθηκε στην ίδια εκκλησία ο Ιωάννης Ρώσος († 1497), από τους πιο εκπληκτικούς για την παραγωγή τους κωδικογράφους

της Αναγέννησης. Και ο ένας και ο άλλος προέρχονταν από την ομάδα των κωδικογράφων στην υπηρεσία του Βησσαρίωνα, καθώς και ο λογιώτατος κωδικογράφος Ιωάννης Πλουσιαδηνός, που χρημάτισε κι αυτός εφημέριος στον Άγιο Βλάσιο. Τον πρώτο αυτό πυρήνα των Ελλήνων ουμανιστών της Βενετίας θα τον διαδεχθεί αργότερα ολόκληρη αδιάσπαστη σειρά άλλων λογίων.

Διπλό επίτευγμα

Ας γυρίσουμε όμως στην ιστορία της οικοδομής της εκκλησίας. Το διπλό επίτευγμα των Ελλήνων, και ιδίως το εξαιρετικό προνόμιο που έλαβαν να μην υπάγονται στη δικαιοδοσία του Λατίνου πατριάρχη της Βενετίας, προκάλεσε τη ζωηρή αντίδραση του τελευταίου αυτού, που αντιμετώπιζε το γεγονός ως μείωση της εξουσίας και προσβολή του κύρους του. Ανάμεσα στον πατριάρχη και την ελληνική αδελφότητα άρχισαν προστριβές αρκετά ζωηρές (ιδίως το 1527 - 1528), κατά τη διάρκεια των οποίων πρέπει να σημειωθεί ότι οι βενετικές αρχές πήραν το μέρος των Ελλήνων. Το οικόπεδο αγοράστηκε τελικά, το 1526, σε κεντρικότατο σημείο της πόλης και οικοδομήθηκε προσωρινά (1527) μια μικρή εκκλησία. Η οικοδομή της ωραίας και μεγάλης εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου άρχισε μόλις το 1539, κράτησε 34 χρόνια και τελείωσε το 1573, με μεγάλες θυσίες και γενναϊόδωρες εισφορές όλων των Ελλήνων, ιδίως των πολυάριθμων ναυτικών και πλοιοκτητών που ήταν περαστικοί από τη Βενετία. Εστοίχισε συνολικά 15.000 χρυσά δουκάτα.

Λίγο όμως πριν και λίγο έπειτα από

την έναρξη της οικοδομής, η αδελφότητα έμελλε να περάσει μερικά χρόνια ανησυχίας. Ο Αρσένιος Αποστόλης, ο γνωστός λογιώτατος αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας, που είχε προσχωρήσει στον καθολικισμό, επέτυχε να του ανατεθεί, το 1534, το κήρυγμα στο ναό του Αγίου Γεωργίου, και το δικαίωμα να διορίζει ο ίδιος δύο καθολικούς εφημερίους. Το γεγονός αναστάτωσε την Αδελφότητα, που απευθύνθηκε στον οικουμενικό πατριάρχη, για να ζητήσει τον αφορισμό του Αρσενίου· αλλ' αυτός πέθανε μετά ένα χρόνο. Ο εφημέριος Νικόλαος Τριζέντος, που θεωρήθηκε υπεύθυνος για την κλοπή πολύτιμης εικόνας της Θεοτόκου, επαύθηκε το 1540 από την Αδελφότητα. Προσέφυγε τότε στον Πάπα Παύλο Γ' και επέτυχε μια βούλα, το 1542, που ανακαλούσε όλα τα προνόμια που είχε παραχωρήσει στους Έλληνες ο Λέων Ι'. Ο Βενετός πατριάρχης μπορούσε στο εξής να επεμβαίνει στον Άγιο Γεώργιο και να διορίζει φιλοκαθολικούς εφημερίους. Αλλά μόλις επτά χρόνια αργότερα, ο ίδιος αυτός Πάπας (με τη μεσολάβηση και πάλι Ελλήνων λογίων, όπως ο Νικάνδρος Νούκιος και ο Ματθαίος Δεβαρής, καθώς και του πατριαρχικού εξάρχου Μητροφάνους Καισαρείας, που είχε έλθει στη Βενετία, στα τέλη του 1546, και που επισκέφθηκε και την Αγία Εδρα), ακύρωσε με νέα του βούλα, της 22ας Ιουνίου 1549, την προηγούμενη και επανέφερε σε ισχύ τις βούλες του Λέοντος Ι' τις ευνοϊκές για τους Έλληνες. Από τότε και έπειτα οι Έλληνες της Βενετίας θ' ασκήσουν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, χωρίς καμιά επέμβαση της Λατινικής Εκκλησίας επί ενάμιση αιώνα, ως τις αρχές του ΙΗ'.

Ακμή και παρακμή

Η ανάπτυξη και η υποδειγματική οργάνωση της Αδελφότητας, οι εσωτερικές διχόνοιες και η συρρίκνωσή της

Του **M. I. Μανούσκα**

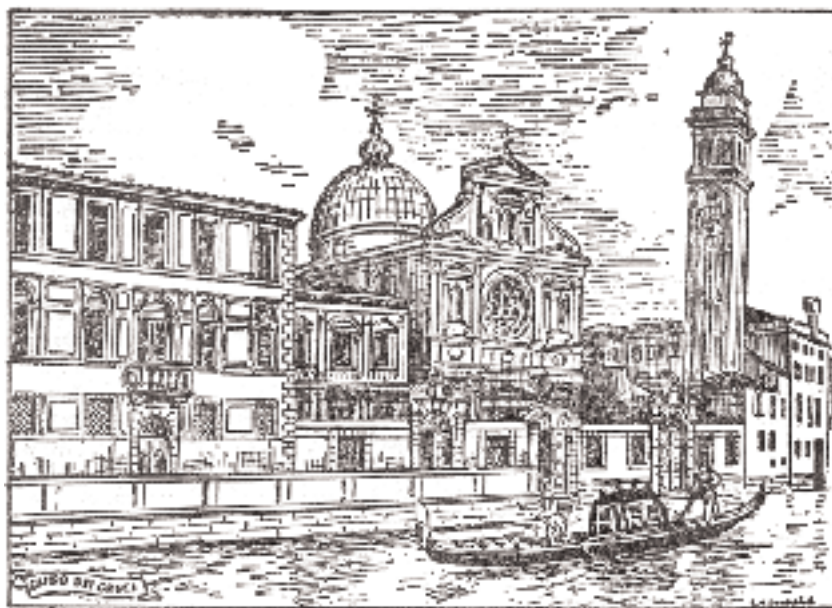
Ακαδημαϊκού

ΑΦΟΥ ξεπεράστηκαν οι δυσκολίες της αρχής, οι εχθρικές αντιδράσεις και τα διάφορα εμπόδια, η Αδελφότητα, καλά οργανωμένη και επιδέξια διοικούμενη από το αιρετό Διοικητικό της Συμβούλιο (Banca), με πρόεδρο τον gastaldo (αργότερα guardian grande), προόδευε με μεγάλη βήματα. Το κύρος και η δύναμή της μεγάλωναν από μέρα σε μέρα. Ο αριθμός των μελών της επληθύνθηκε συνεχώς, ιδίως, με τη συρροή προσφύγων από τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής, που έπεφταν, η μία μετά την άλλη, στα χέρια των Τούρκων, όπως το Ναύπλιο και η Μονεμβασία, το 1540, και η μεγαλόνησος Κύπρος, το 1571.

Η Αδελφότητα εφρόντιζε να προσφέρει άσυλο, περίθαλψη και εργασία στους πρόσφυγες αυτούς, όπως είχε ήδη φροντίσει και για την προικοδότηση δέκα απόρων Ελληνίδων κάθε χρόνο. Αλλά, εκτός από τους απόρους, που ανελάμβανε να τους περιθάλψει, υπήρχαν και πλούσιοι Μονεμβασιώτες και Κύπριοι, που ήλθαν να αυξήσουν τον αριθμό των μελών της, αλλά και να ενισχύσουν τη δύναμή της.

Δωρητές και ευεργέτες

Από την άλλη μεριά, πολλοί από τους Έλληνες τους εγκατεστημένους στη Βενετία, κατά την εποχή αυτή της μεγάλης ευημερίας της Γαληνοτάτης (παραπάνω από 4 χιλιάδες συνολικά, κατά τη βεβαίωση του Γαβρ. Σεβήρου), επλούτιζαν, εισέδυσαν στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και καλλιεργούσαν ακόμη και σχέσεις με τη βενετική αριστοκρατία. Δεν άργησαν να παρουσιαστούν οι πρώτοι δωρητές και ευεργέτες, που με τις διαθήκες τους κληροδοτούσαν κινητά και ακίνητα ή χρηματικά ποσά (πολλές φορές σημαντικότερα) στην Αδελφότητα για τα φιλανθρωπικά της έργα ή για τη διακόσμηση της εκκλησίας. Γιατί μετά την αποπεράτωση του μεγαλόπρεπου οικοδομήματος, βάλθηκαν να το διακοσμήσουν κατά την ορθόδοξη παράδοση με καλαισθησία και να το στολίσουν με εικόνες, ψηφιδωτά και πολύτιμα ιερά σκεύη. Το 1574, προσκάλεσαν από την Κρήτη τον ονομαστό ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό, που διακόσμησε μεγάλο τμήμα του εικονοστασίου και του Ιερού. Το 1592, οικοδόμησαν το ψηλό καμπαναριό, που γέρνει από τότε που θεμελιώθηκε. Καλλιτέχνες και ζωγράφοι Έλληνες έρχονταν να εγκαταστα-

Βενετία, Campo dei Greci. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Αριστερά, το Φλαγγίνειο Φροντιστήριο. Σ' αυτό το κτίριο στεγάζεται σήμερα το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας

θούν στη Βενετία ή είχαν ήδη εγκατασταθεί, όπως ο Μάρκος Μπαθάς, ο Ιωάννης Κύπριος, ο Θωμάς Μπαθάς, ο Εμμανουήλ Τζανφουνάρης και ο δυτικής τεχντροπίας Αντώνιος Βασιλάκης (Aliense). Και ο ίδιος ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ο διάσημος El Greco, εργάστηκε επίσης στη Βενετία, όπως επιβεβαιώθηκε από έγγραφα του 1566-1568 που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα. Κοντά στους καλλιτέχνες, υπήρχαν πάντα και οι αντιγραφείς ελληνικών χειρογράφων (Ιω. Μαυρομάτης, Κορν. Μούρμουρης, Ανδρ. Δαρμάριος, Γεώργ. Τρύφων, Αντ. Επισκοπόπουλος, κ.ά.), που εργάζονταν πολύ συχνά για λογαριασμό ξένων συλλεκτών, και μάλιστα βασιλέων και ηγεμόνων της Ευρώπης. Οι διασημότεροι Έλληνες ιεροκλήρυκες άρχισαν να προσελκύνονται στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου και να της δίνουν αίγλη με τα κηρύγματά τους.

Τον ίδιο καιρό, πολυάριθμοι λόγιοι Έλληνες της Βενετίας είχαν αρχίσει να δημοσιεύουν έργα δικά τους, όπως π.χ. ο Αντώνιος Επαρχος, ο Νικόλαος Σοφιανός και ο Νικάνδρος Νούκιος. Άλλοι πάλι, κυρίως κληρικοί, είχαν καταπαστεί με τη διόρθωση και την κριτική έκδοση των λειτουργικών βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας (Μηναίων, Ωρολογίων, Ψαλτηρίων, κ.λπ.), που ήταν απαραίτητα στους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολής.

Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι Έλληνες που αναλάμβαναν την επιμέλεια των εκδόσεων αυτών, ήταν σχεδόν όλοι εφημέριοι του Αγίου Γεωργίου, όπως ο Βασί-

λειος Βαρέλης, ο Νικόλαος Μαλαξός, ο Ιωάννης Ναθαναήλ, ο Θεοφάνης Λογαράς, ο Γεώργιος Βλαστός-Μπουνιαλέτος. Ως πρότυπά τους χρησιμοποιούσαν τα παλιά λειτουργικά χειρόγραφα της εκκλησίας και της Αδελφότητας. Βασισμένοι σ' αυτά, μπόρεσαν έτσι να θέσουν τις βάσεις της κριτικής εκδόσεως των λειτουργικών ορθόδοξων βιβλίων, προσφέροντας ανεκτίμητες υπηρεσίες σ' όλους τους ορθοδόξους της Ανατολής. Από την άλλη μεριά, πολλά λαϊκά βιβλία στη δημοτική γλώσσα, όπως ο «Απόκοπος», το «Πένθος Θανάτου», το «Ανθος Χαρίτων», ο «Απολλώνιος», κ.ά., με την επιμέλεια άλλων Ελλήνων λογίων (του Νικολ. Λουκάνη, του Δημήτρ. Ζήνου, κ.ά.), ή των ίδιων των συγγραφέων τους (Ιακ. Τριβώλη, Μάρκου Δεφαράνα, Τζάνε Βεντράμου, Νικολ. Παπαδοπούλου), τυπώνονταν στη Βενετία και γνώριζαν μεγάλη διάδοση. Όλα τα βιβλία αυτά τυπώνονταν σε τυπογραφεία που είχαν ιδρυθεί από Έλληνες (όπως ο Νικόλαος Σοφιανός, ο Ανδρέας Κουνάδης, ο Ιππόλυτος Βαρέλης, ο Βεργής, κ.ά.), αλλά και από Ιταλούς (όπως οι αδελφοί Sabio, ο Damian di Santa Maria, ο Cristoforo Zanetti, ο Jacopo Leoncini, κ.ά.).

Γαβριήλ Σεβήρος

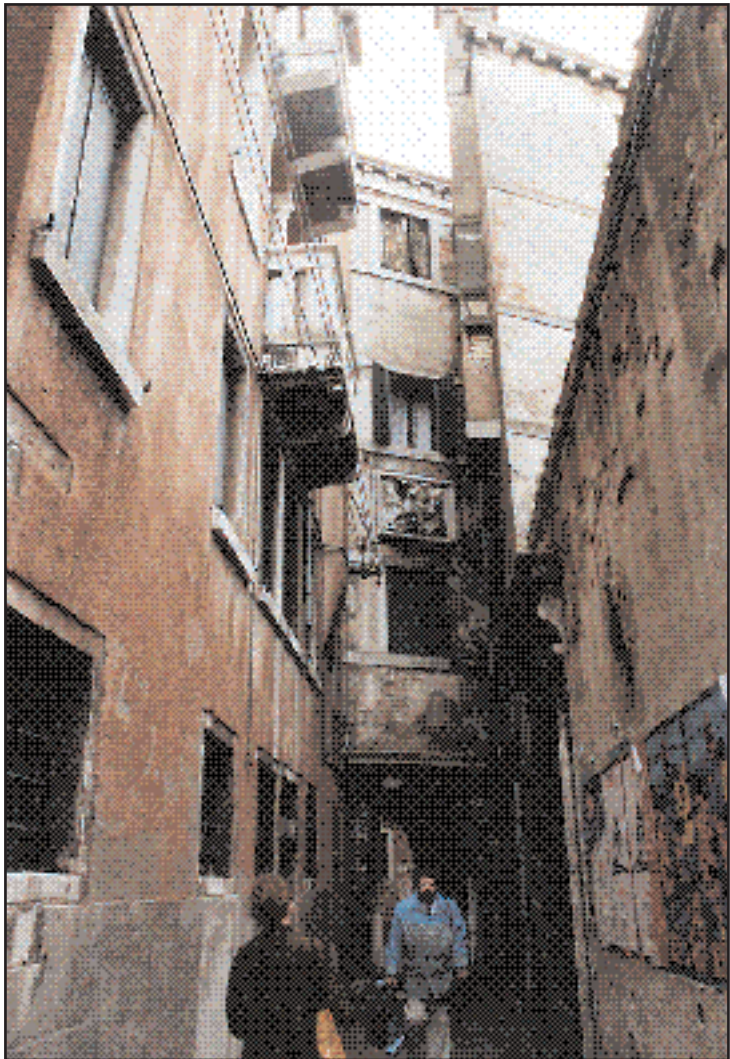
Στο τέλος του 1577, ένας εφημέριος της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, ο Γαβριήλ Σεβήρος, που είχε μόλις χειροτονηθεί σε μητροπολίτη Φιλαδέλφειας από τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, αντί να εγκατασταθεί στην Κρήτη, όπως το

είχε προσχεδιάσει, υποχρεώθηκε για πολιτικούς λόγους από τις βενετικές αρχές να παραμείνει στη Βενετία. Ο Σεβήρος ήταν άνθρωπος μορφωμένος, δραστηριότητας και εξαιρετικά επιδέξιος διπλωμάτης. Η Αδελφότητα επωφελήθηκε, για να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες του. Του πρόσφερε ετήσιο μισθό 144 δουκάτων και τον αναγνώρισε ως εκκλησιαστικό της προϊστάμενο. Μια ωραία εκκλησία, όπως του Αγίου Γεωργίου, νεόχτιστη και τόσο πλούσια διακοσμημένη, άξιζε την τιμή να έχει επικεφαλής της μητροπολίτη ορθόδοξο. Η Βενετική Δημοκρατία από την άλλη μεριά, έτρεφε μεγάλη εκτίμηση προς το Σεβήρο και του χορηγούσε ολοένα και μεγαλύτερα επιδόματα και τιμές. Δεν δυσκολεύτηκε να πείσει τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Β' να μην τον ανακαλέσει ποτέ στη φτωχή του μικρασιατική μητρόπολη της Φιλαδέλφειας. Έτσι ο Σεβήρος υπήρξε ο πρώτος μιας σειράς μορφωμένων ορθόδοξων μητροπολιτών εγκατεστημένων στη Βενετία, που είχαν άμεση εξάρτηση από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και που δεν αναγνώριζαν καθόλου τον Πάπα ούτε είχαν κανέναν είδους υποταγή στη Λατινική Εκκλησία. Και αυτό, χάρις στη φιλελεύθερη θρησκευτική πολιτική της Βενετικής Πολιτείας και ακόμη στην προστασία της προς το ελληνικό στοιχείο, που της ήταν τόσο αφοσιωμένο και χρήσιμο και σε καιρό ειρήνης και σε ώρα πολέμου.

Θεοφάνης Ξενάκης

Μετά το θάνατο του Σεβήρου (1616) η Ελληνική Αδελφότητα προχώρησε η ίδια στην εκλογή του διαδόχου του Θεοφάνη Ξενάκη και ο Οικουμενικός Πατριάρχης, με την παρέμβαση της Βενετίας, τον χειροτόνησε μητροπολίτη Φιλαδέλφειας. Από τότε και ύστερα η έδρα των μητροπολιτών της Φιλαδέλφειας είχε μεταφερθεί de facto στη Βενετία. Η εκλογή των γινόταν από τη Γενική Συνέλευση της Ελληνικής Αδελφότητας και επικυρωνόταν έπειτα με γράμματα και σιγίλλια των Πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης. Για να κρίνει κανείς τη σπουδαιότητα του μητροπολιτικού αυτού θρόνου, μέσα στην πρωτεύουσα του βενετικού κράτους και στους κόλπους της πλούσιας Ελληνικής Αδελφότητας, είναι αρκετό να γνωρίζεις πως πολλές φορές, ανάμεσα στους υποψηφίους του θρόνου αυτού, περιλαμβάνονταν ονόματα ακόμη και Πατριαρχών Αλεξανδρείας και πως μια φορά κατέλαβε το θρόνο ένας πρώην Πατριάρχης

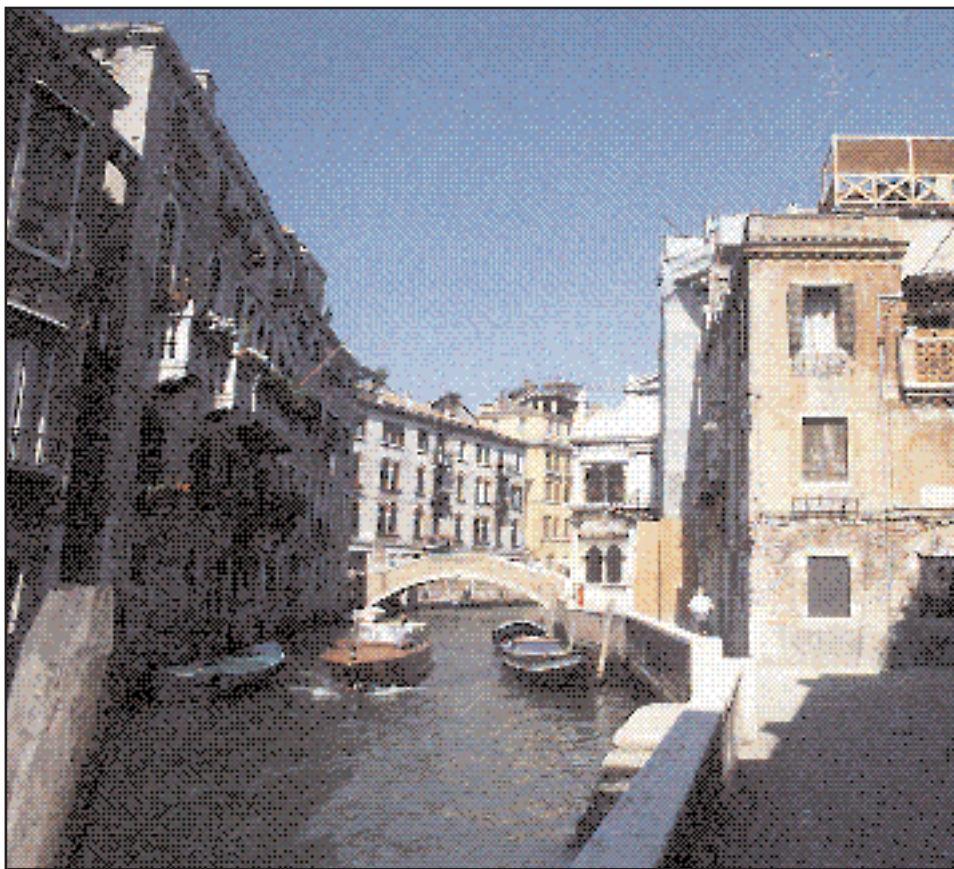
Ένα από τα τυπικά σπίτια της Βενετίας, από την Calle dei Greci.

Λεπτομέρεια από το μαρμάρινο γλυπτό με τον Άγιο Γεώργιο σε πρόσφι σπιτιού στη Βενετία.

Ηλιοβασίλεμα στη Βενετία. Φωτογραφία από το ύψος του Rio dei Greci.

Τυπικός πλωτός δρόμος στη Βενετία, στο Campo dei Greci, τη γειτονιά των Ελλήνων. (Φωτογραφίες: Γιάννης Χατζηγώγας).

Κωνσταντινουπόλεως, ο Μεθόδιος Γ' ο Μορώνης. Οι μητροπολίτες της Φιλαδέλφειας πρόσφεραν σημαντικές υπηρεσίες στον Ελληνισμό της Βενετίας. Μερικοί απ' αυτούς διακρίθηκαν επίσης ως συγγραφείς από τον πρώτο τους, τον Γαβριήλ Σεβήρο, που δημοσίευσε θεολογικά και αντιρρητικά έργα, ως τον πολυγραφότατο Γεράσιμο Βλάχο.

Ο Σεβήρος πήρε εξ άλλου την πρωτοβουλία, το 1599, να ιδρύσει και να οργανώσει, δίπλα στην εκκλησία, ένα γυναικείο μοναστήρι, που είχε συγχρόνως και αποστολή μορφωτική. Εκτός απ' αυτό, πέτυχε με τις ενέργειές του, το 1610, τακτική ετήσια χορηγία 150 δουκάτων εκ μέρους της Βενετικής Γερουσίας προς την Αδελφότητα για τη λειτουργία της σχολής των ελληνικών

και λατινικών Γραμμάτων, που αυτή είχε ιδρύσει από το 1593. Η ελληνική αυτή σχολή της Βενετίας, που λειτουργήσε ως τα τέλη του ΙΖ' αιώνα και όπου δίδαξαν διάσημοι σοφοί, όπως ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (ο πρώτος μεγάλος φιλόσοφος της νεώτερης Ελλάδας), ο Μητροφάνης Κριτόπουλος, ο Γεράσιμος Βλάχος, ο Αλοΐσιος Γραδενίγος, και αργότερα οι απόφοιτοι και οι διδάσκαλοι του Κολεγίου Φλαγγίνη, βοήθησε σημαντικά για τη μόρφωση όχι μονάχα των μαθητών της Βενετίας, αλλά και όλων των άλλων Ελλήνων που έρχονταν να φοιτήσουν σ' αυτήν από διάφορες περιοχές.

«Φλαγγίνειον»

Όχι πολύ αργότερα, μια άλλη σχο-

λή για ανώτερες σπουδές, ένα κολλέγιο, έμελλε να ιδρυθεί στη Βενετία με την πλούσια δωρεά του Κερκυραίου δικηγόρου Θωμά Φλαγγίνη, που το 1648 κληροδότησε στην Αδελφότητα ολόκληρη σχεδόν την τεράστια περιουσία του, που έφτανε σε 171.716 δουκάτα.

Το κολλέγιο αυτό, που ονομάστηκε «Φλαγγίνειον» και που ιδρύθηκε το 1662, άρχισε να λειτουργεί από το 1665. Αργότερα (1685) εγκαταστάθηκε σε ιδιαίτερο μέγαρο (τη σημερινή έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου), που οικοδομήθηκε επίτηδες, γύρω στα 1680, από τον μεγαλύτερο Βενετό αρχιτέκτονα της εποχής, τον Baldassare Longhena που έχτισε συγχρόνως και το συνεχόμενο κομψό μέγαρο (όπου το σημερινό Μουσείο) που είχε προορισμό να

στεγάσει το νοσοκομείο και την αίθουσα των Διασκέψεων της Αδελφότητας.

Μαθητές

Το Φλαγγίνειο Κολλέγιο στέγαζε και συντηρούσε δώδεκα εσωτερικούς μαθητές, αλλά δεχόταν επίσης και εξωτερικούς. Ο κανονισμός του είχε συνταχθεί κατά το υπόδειγμα των κανονισμών των ελληνικών κολλεγίων της Ρώμης και της Πάδοβας. Οι μαθητές του «Φλαγγινείου» μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές των στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας για ν' αποκτήσουν τον τίτλο του διδάκτορα. Το Φλαγγίνειο Κολλέγιο αυτό, που υπερακόντισε, αλλά δεν εξαφάνισε την παλαιότε-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Συνέχεια από την 7η σελίδα

ρη ελληνική σχολή της Αδελφότητας, λειτούργησε επί ενάμιση σχεδόν αιώνα (1665-1797) και δέχθηκε στο διάστημα αυτό περισσότερους από 500 εσωτερικούς τροφίμους απ' όλες τις ελληνικές χώρες. Από τη συνεργασία μαθητών και καθηγητών του βγήκαν ενδιαφέροντα βιβλία, όπως οι συλλογές «Ανθη ευλαβείας» (1708) και «Graeciae Obsequia Senatui Veneto» (1716) και η φημισμένη τετράτομη «Εγκυκλοπαίδεια Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα (1710). Η φήμη και η ακτινοβολία του Κολεγίου ήταν μεγάλη. Πολλοί από τους διαπρεπέστερους σοφούς και συγγραφείς της νεώτερης Ελλάδας εδίδαξαν ή σπούδασαν στο λαμπρό αυτό εθνικό παιδευτικό ίδρυμα, από τα σημαντικότερα του Ελληνισμού μετά την Αλωση.

Όπως βλέπουμε, ο ΙΖ' αιώνας δεν ήταν λιγότερο σημαντικός για την Αδελφότητα από τον προηγούμενο. Αν ο ΙΣΤ' στάθηκε ο αιώνας της πρώτης της ανάπτυξης και της υποδειγματικής της οργάνωσης, ο ΙΖ' ήταν ο αιώνας της ακμής της. Πολυάριθμοι είναι οι μεγάλοι σοφοί που έζησαν και εργάστηκαν στην ίδια την έδρα της Αδελφότητας, από τον επίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο Μαργούνιο (1549-1602), εξάιρετο θεολόγο και φιλόλογο, αλλά και ποιητή, που η αλληλογραφία του με σοφούς της Ανατολής και της Ευρώπης (τον Μελέτιο Πηγιά, τον Μαρτίνο Κρούσιο, τον Δαβίδ Εσχέλλιο και άλλους) είναι αξιόλογη, έως τον Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γεράσιμο Βλάχο (1679-1685) που δεν ήταν λιγότερο γνωστός στους Ευρωπαίους σοφούς της εποχής του και που τα φιλοσοφικά του έργα είναι, ακόμη και σήμερα, από τα σημαντικότερα του νεώτερου Ελληνισμού.

Ο μακροχρόνιος πόλεμος της Κρήτης (1645-1669), έπειτα η απώλειά της, είχε σπρώξει ως τη Βενετία κύματα αλληπάλληλα προσφύ-

Γεώργιος Τραπεζούντιος (Κρήτη, 1395 - Ρώμη, 1472 ή 1486). Λόγιος της πρώιμης Αναγέννησης από τους κυριότερους συντελεστές της ανάπτυξης των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ιταλία κατά τον 15ο αιώνα με το πλούσιο κυρίως διδακτικό και μεταφραστικό έργο του.

γων, που έφεραν μαζί τους χειρόγραφα, εικόνες και άλλα πολύτιμα αντικείμενα και έργα τέχνης. Ανάμεσά τους ξεχώριζαν συγγραφείς, λόγιοι, ζωγράφοι και κληρικοί ονομαστοί (Ιω. - Α. Τρώλιος, Μαρίνος και Εμμανουήλ Τζάνες, Φιλόθεος Σκούφος, Γεράσιμος Βλάχος, Αλοΐσιος Γραδενίγος κ.ά.), που ήλθαν να τονώσουν την ήδη αρκετά ζωηρή, πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση των Ελλήνων της Βενετίας. Στον τομέα των Γραμμάτων, το ουσιώδες χαρακτηριστικό της εποχής αυτής είναι η βαθμιαία εγκατάλειψη των κλασικών σπουδών και η στροφή προς τη δημωδέστερη γλώσσα και λογοτεχνία. Πολλά έργα του είδους αυτού, ανάμεσα στα οποία τα αριστουργήματα της κρητικής λογοτεχνίας, όπως η τραγωδία «Ερωφίλη» του Γ. Χορτάση, το έμμετρο μυθιστόρημα ο «Ερωτόκριτος» του Β. Κορνάρου, το θρησκευτικό δράμα «Η Θυσία του Αβραάμ», η «Βοσκοπούλα» και άλλα, τυπώνονταν και ξανατυπώνονταν στα βενετικά τυπογραφεία.

Τυπογραφεία

Για να συναγωνισθούν τους Ιταλούς εκδότες, τρεις Έλληνες, και οι τρεις από τα Γιάννινα, ίδρυσαν, στα τέλη του ΙΖ' και στα μέσα του ΙΗ' αιώνα, ελληνικά τυπογραφεία, που ανέπτυξαν εξαιρετική εκδοτική δραστηριότητα. Πρόκειται για τον Νικόλαο Γλυκή (1670), τον Νικόλαο Σάρο (1685) και τον Δημήτριο Θεοδοσίου (1755). Ο καθένας απ' αυτούς επέτυχε πολλές εκατοντάδες ελληνι-

κά βιβλία, ιδίως θρησκευτικά και λαϊκά, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση σ' όλες τις ελληνικές χώρες της Ανατολής. Ο Θεοδοσίου μάλιστα επιχείρησε την έκδοση ορθόδοξων λειτουργικών βιβλίων και σε σλαβικές ακόμη γλώσσες, καθώς και στην αρμενική.

Η παραγωγή των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας υπήρξε τόσο πλούσια την εποχή αυτή ώστε δεν μπορούμε να απαριθμήσουμε ούτε και τους τίτλους των σημαντικότερων βιβλίων. Θα αναφέρουμε μονάχα πως αρκετοί Έλληνες συγγραφείς κατέφθαναν ακόμη και από μακριά στη Βενετία, για να τυπώσουν εκεί τα έργα τους, και πως εύρισκαν συχνά, ανάμεσα στα μέλη της Αδελφότητας, γενναιοδωρούς Μαικήνες, που αναλάμβαναν τα έξοδα της εκτύπωσης. Οι προσπάθειες αυτοί των Γραμμάτων ήταν επιχειρηματίες, που είχαν πλουτίσει από το εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο, που ασκούσαν σε μεγάλη κλίμακα με τις χώρες της Ανατολής, αλλά και της Ευρώπης. Μας είναι γνωστοί πολλοί απ' αυτούς τους μεγαλέμπορους και διατηρούνται στα αρχεία της Αδελφότητας τα λογιστικά βιβλία και η αλληλογραφία μερικών απ' αυτούς. (Γ.Α. Μέλου, Δ. Περούλη, Λ. Σάρου και Κ. Σελέκη), που είναι πολύτιμες πηγές για την οικονομική ιστορία της εποχής των.

Μελέτιος Τυπάλδος

Στην αρχή του ΙΗ' αιώνα, μια σοβαρή κρίση ήλθε να συγκλονίσει την Αδελφότητα και να διαταράξει

τις καλές της σχέσεις με το Βενετικό Κράτος. Ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Μελέτιος Τυπάλδος (1685-1713) εδήλωσε ξαφνικά υποταγή στη Ρωμαϊκή Εκκλησία, υπογράφοντας λατινική ομολογία πίστεως. Τότε, η Βενετία αξίωσε παρόμοια ομολογία από όλους τους εφημέριους του Αγίου Γεωργίου, παρ' όλες τις ζωηρές διαμαρτυρίες των Ελλήνων, που έφθασαν στο σημείο να προκαλέσουν την επέμβαση ακόμη και του ορθόδοξου αυτοκράτορα της Ρωσίας, του Μεγάλου Πέτρου (1710). Η μεταστροφή αυτή της θρησκευτικής πολιτικής της Βενετίας έναντι των Ελλήνων, σε εποχή που αυτή αισθανόταν πιο δυνατή με την κατάκτηση (την προσωρινή, εν τούτοις) της Πελοποννήσου, είχε συνέπειες δυσάρεστες για τους Έλληνες, όσο και για την ίδια τη Βενετία. Ο Τυπάλδος αφορίστηκε από τον οικουμενικό πατριάρχη (1712) και μετά το θάνατό του (1713), κανείς πια δεν θέλησε να τον διαδεχθεί. Πολυάριθμοι ορθόδοξοι της Βενετίας, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν εφημέριους υποδουλωμένους στη Λατινική Εκκλησία, εγκατέλειψαν οριστικά την πόλη, για να εγκατασταθούν αλλού. Η ανωμαλία αυτή που προκλήθηκε στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων της Βενετίας παρατάθηκε ως τα τέλη σχεδόν του ΙΗ' αιώνα. Η εκλογή και προπάντων η κοινή αποδοχή ενός νέου μητροπολίτη δεν ήταν εύκολη, διότι η Βενετική Πολιτεία απαιτούσε πάντα ομολογία καθολικής πίστεως και το Οικουμενικό Πατριαρχείο την κατάργηση του βενετικού θεσπίσματος που είχε επιβάλει αυτή την ομολογία. Έτσι, η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων διευθυνόταν από απλούς βικαρίους, τον Λατίνο αββά Pierantonio Muazzo (1741-1758) και τον λόγιο Έλληνα Σπ. Μήλια (1758-1761). Το 1761, η Αδελφότητα διάλεξε για μητροπολίτη τον Γεώργιο-Γρηγόριο Φατσέα (αντίπαλο του Μήλια), που όμως καθαιρέθηκε και αφορίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, γιατί χειροτονήθηκε χωρίς την έγκρισή του (1762). Ο Φατσέας διατήρησε το θρόνο του με τη μονόπλευρη στήριξη της Βενετίας από το 1765 ως το θάνατό του (1768). Οι δύο μητροπολίτες που εκλέχθηκαν, έπειτα, από την Αδελφότητα, ο Επίσκοπος Κυθήρων, Νικηφόρος Μόρμορης, (1768) και ο ονομαστός Κερκυραίος σοφός Νικηφόρος Θεοτόκης (1772) δεν δέχθηκαν να χειροτονηθούν χωρίς την κατάργηση του δεσμευτικού θεσπίσματος. Μονάχα λίγο πριν από την πτώση της, η Βενετική Πολιτεία ξαναγύρισε, τέλος, στην πατροπαράδοτη πολιτική της. Το 1780, εξελέγη πάλι Έλληνας μητροπολίτης, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να ομολογήσει πίστη στον Πάπα. Ο μητροπολίτης αυτός, Σωφρόνιος Κουτούβαλης (†1790), που προσπάθησε, με αμφίβολη επιτυχία, να ξαναδώσει στην έδρα του το παλιό της κύρος και να συγκρατήσει στη

Προμετωπίδα της «Φιλολογικής Εγκυκλοπαίδειας» του Ιωάννη Πατούσα. Παρά Νικολάω τω Σάρω. Βενετία 1710.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

δικαιοδοσία του τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Δαλματίας, υπήρξε και ο τελευταίος ορθόδοξος Μητροπολίτης Φιλαδελφείας στη Βενετία.

Παρ' όλες όμως αυτές τις εκκλησιαστικές ανωμαλίες, η δραστηριότητα της Αδελφότητας και των μελών της, στο εμπόριο και στα γράμματα, δεν εμειώθηκε αισθητά στο διάστημα του ΙΗ' αιώνα. Οι Έλληνες έμποροι εξακολουθούσαν να πλουτίζουν και διέθεταν τώρα σημαντικά ποσά για την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων, ακόμη και στις τουρκοκρατούμενες χώρες, στην Αθήνα, στα Γιάννινα, στην Πάτρα, στο Δέλβινο κ.τ.λ.

Το νοσοκομείο της Αδελφότητας, που είχε συσταθεί με το κληροδότημα του Φλαγγίνη, λειτουργούσε πάντα. Εξάλλου, τον αιώνα αυτόν του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τα ελληνικά σχολεία και τυπογραφεία της Βενετίας βρίσκονταν πάντα σε αξιοσημείωτη δραστηριότητα. Αξιόλογοι Έλληνες λόγιοι προπαρασκεύαζαν ήδη, με τα συγγράμματα και τη διδασκαλία τους, την Εθνική Παλιγγενεσία.

Μέγας Ναπολέων

Με την οριστική κατάλυση όμως της Βενετικής Πολιτείας (1797), η Ελληνική Αδελφότητα θα δεχθεί αποφασιστικό πλήγμα. Τα κεφάλαια, τα πολύτιμα αντικείμενα και άλλα της αγαθά δημεύθηκαν από τον Μεγάλο Ναπολέοντα. Παρά τις νόμιμες διεκδικήσεις της, δεν κατάφερε ποτέ να τα πάρει πίσω. Ετσι θα οδηγηθεί στην παρακμή. Η διαρροή, εξάλλου, των μελών της, που είχε ήδη αρχίσει, συνεχίστηκε στα επόμενα χρόνια με επιταχυνόμενο ρυθμό. Την ευνόησε η μετατόπιση του ευρωπαϊκού εμπορίου προς άλλα κέντρα και έπειτα η αποκατάσταση του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους (1830), γεγονός που προσείλκυσε στην πατρίδα πολυάριθμους Έλληνες της Διασποράς. Ετσι, κατά τη διάρκεια του ΙΘ' αιώνα, η Αδελφότητα θα καταβάλει σοβαρές προσπάθειες, για να επιβιώσει και για να προασπίσει την αυτονομία της, που την απειλούσαν η αυστριακή κατοχή, αλλά και το πρωτοσούστατο Ιταλικό Κράτος (που δεν εννοούσαν να την αναγνωρίσουν ως οργανισμό εθνικό (μειονότητα), αλλά ως θρησκευτικό και φιланθρωπικό ίδρυμα). Θα αγωνισθεί σκληρά για να συνεχίσει τις παλαιές ευγενείς παραδόσεις της ώστε να διατηρήσει σε λειτουργία, έστω και υποτυπώδη, τους θεσμούς της.

Κατά καλή τύχη, δεν της έλειψαν τότε ούτε επιφανείς λόγιοι, όπως ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιανός, ο Ανδρέας Μουστοξιδής, ο Αιμίλιος Τυπάλδος, ο Ανθιμος Μαζαράκης, ο Ιωάννης Βελούδης, ούτε πλούσιοι και γενναιοδωροι ευεργέτες, όπως ο Κωνσταντίνος Μπογδάνος, ο Γεώργιος Ε. Ρικκέρινγκ, ο Γεώργιος Μοτασένιγος και ο Ιωάννης Παπαδό-

πουλος. Με τη συνδρομή των τελευταίων, η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου επισκευάσθηκε διαδοχικά (1844, 1853, 1864, 1883), το Φλαγγίνειο, που αναδιοργανώθηκε (αλλά ως διδακτήριο στοιχειώδους εκπαίδευσης), λειτουργήσε και πάλι, από το 1824 ως το 1907, με καλούς δασκάλους, αλλά λιγοστούς μαθητές, το νοσοκομείο, με τη δωρεά του Ρικκέρινγκ, γνώρισε μια νέα περίοδο δραστηριότητας (1846-1900) και μερικά ελληνικά τυπογραφεία επέζησαν (του Θεοδοσίου ως το 1824, του Γλυκή ως το 1854) ή ιδρύθηκαν, πρώτη φορά (του Φοίνικος, του Αγ. Γεωργίου κ.ά.), και διατηρήθηκαν ολόκληρο αυτό, τον αιώνα. Αλλά, παρ' όλες αυτές τις προσπάθειες, δεν ανακόπηκε η παρακμή. Προστέθηκαν μάλιστα και θλιβερές, εσωτερικές διχόνοιες, που προκάλεσαν την επέμβαση του Ιταλικού Κράτους στη διαχείριση της Κοινότητας. Το 1907, το Διοικητικό της Συμβούλιο καταργήθηκε και στη θέση του διορίστηκε Ιταλός έκτακτος επίτροπος. Ετσι, η περιλαμπρή Αδελφότητα που είχε επί αιώνες συνδεθεί με τις ιστορικές τύχες και την πολιτιστική ακμή της Γαληνοτάτης και είχε αναδείξει τη Βενετία ως το μεγαλύτερο πολιτιστικό και παιδευτικό κέντρο, την πνευματική πρωτεύουσα του υπόδουλου Ελληνισμού, έδειχνε να πλησιάζει στο τέλος της.

Την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν αριθμούσε παραπάνω από τριάντα μέλη. Διατηρούσε όμως ακόμη σημαντικό μέρος από την περιουσία και τους ιστορικούς

Αργυρόπουλος Ιωάννης. (Κωνσταντινούπολη, περ. 1415 - Ρώμη, 1487). Από τους σημαντικότερους Έλληνες σοφούς της Αναγέννησης. Οφείλει τη μεγάλη φήμη του κυρίως στις λατινικές μεταφράσεις του Αριστοτέλη και στην ερμηνεία της φιλοσοφίας του.

και καλλιτεχνικούς θησαυρούς της.

Το Ινστιτούτο

Και τότε, ακριβώς, για να επιβιώσει και να αξιοποιηθεί η μεγάλη πο-

λιτιστική αυτή κληρονομιά, μια διπλή (ή καλύτερα τριπλή) συμφωνία πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας. Από τη μια, το Ιταλικό Κράτος επέτρεπε, το 1948, στο Ελληνικό Κράτος να ιδρύσει στη Βενετία ένα Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, ως αντάλλαγμα για την επαναλειτουργία της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Ιταλικού Ινστιτούτου στην Αθήνα. Από την άλλη, η Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας παραχωρούσε, το 1953, στο Ελληνικό Κράτος, για να εξασφαλίσει την υλική βάση του νέου ιδρύματος, όλη της την περιουσία, κινητή και ακίνητη, καθώς και τις εικόνες, τα χειρόγραφα, τα βιβλία, τα αρχεία και τα κειμήλιά της, υπό τον όρο να επιχορηγείται απ' αυτό, για να συντηρεί την ορθόδοξη λατρεία.

Ετσι, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, που εγκαταστάθηκε στο επιβλητικό μνημειακό συγκρότημα της «Πλατείας των Ελλήνων» (Campo dei Greci) και αφιερώθηκε στην επιστημονική έρευνα της ιστορίας, της γραμματικής και της τέχνης του Βυζαντινού και του Νέου Ελληνισμού, με τη βοήθεια των πηγών που διατηρούνται στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες της Ιταλίας, ανέλαβε την εκπλήρωση αποστολής μεγάλης επιστημονικής και εθνικής σημασίας, ανανεώνοντας τη μακράιωνη πολιτιστική παράδοση του Ελληνισμού της Βενετίας.

Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (Αθήνα, 1423 - Μιλάνο, 1511). Βυζαντινός ουμανιστής λόγιος, που σταδιοδρόμησε μετά την Αλωση στην Ιταλία. Καταγόταν από την επιφανή οικογένεια των Χαλκοκονδυλών και ήταν εξάδελφος του ιστορικού Λαόικου Χαλκοκονδύλη.

Η Μαρκιανή Βιβλιοθήκη

Δημιουργήθηκε από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα που δώρισε, το 1468, 900 τόμους στη Βενετία

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ του Αγίου Μάρκου, σήμερα Εθνική Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, οφείλει τη γέννησή της σε έναν Έλληνα, τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Ο μεγάλος αυτός ουμανιστής καρδινάλιος δημιούργησε μια βιβλιοθήκη που δεν απείχε πολύ από το να περιλαμβάνει όλη την Κλασική Γραμματεία. Βαθύς γνώστης ο ίδιος της φιλολογίας και της φιλοσοφίας, εισηγητής σε μεγάλο βαθμό στην Ιταλία της Πλατωνικής Φιλοσοφίας, θέλησε να διαφυλάξει τον πολύτιμο (ανεκτίμητο) θησαυρό, χάριν του Ελληνισμού της διασποράς, και γενικότερα για την ανθρωπότητα.

Με την πίστη ότι η Βενετία, με τη μακρόχρονη παράδοση με το Βυζαντινό κράτος και τον Ελληνισμό γενικότερα, αποτελούσε σχεδόν ένα άλλο Βυζάντιο, αποφάσισε λίγα χρόνια πριν πεθάνει (1469) να δώσει στη Βενετική Δημοκρατία τον περίφημο αυτό θησαυρό. Οι σχεδόν 800 κώδικες (ελληνικοί και λατινικοί), βάσει της συγκεκριμένης γραπτής δωρεάς, θα αποτελούσαν τον πυρήνα μιας βιβλιοθήκης, ανοιχτής στο κοινό και με κανονισμό για τον δανεισμό των χειρογράφων.

Χειρόγραφα

Τα πολύτιμα αυτά χειρόγραφα συγκεντρώθηκαν από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ήδη είκοσι περίπου χρόνια πριν από την πτώση (1457). Όταν, μετά τη μόνιμη εγκα-

Ο καρδινάλιος Βησσαρίων. Βυζαντινός ουμανιστής, θεολόγος και φιλόσοφος. (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία).

τάστασή του στην Ιταλία, δεν ξαναγύρισε στην Κωνσταντινούπολη μετά το τέλος των εργασιών της συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας (1437 - 1439), άρχισε να συλλέγει ελληνικά χειρόγραφα με πολλούς

τρόπους: έστελνε πράκτορες στην Ανατολή και αγόραζε κώδικες από μοναστήρια (ή έβαζε ανθρώπους να τους αντιγράψουν) είχε συστήσει στην έπαυλή του στη Ρώμη ένα κωδικογραφικό εργαστήριο, όπου Έλληνες οι οποίοι έψαχναν δουλειά στην Ιταλία έβρισκαν καταφύγιο και, τέλος, αγόραζε κώδικες που έφερναν Έλληνες πρόσφυγες στην Ιταλία. Το κωδικογραφικό αυτό εργαστήριο, που σύντομα έγινε μια μικρή ακαδημία, αποτέλεσε ένα κέντρο συστηματικής καταγραφής, μελέτης και σχολιασμού της Κλασικής Γραμματείας, στο οποίο μάλιστα σύχναζαν πολλοί διάσημοι Ιταλοί φιλόλογοι και μελετητές της κλασικής σκέψης.

Έτσι γεννήθηκε η Βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου, με τους 746 κώδικες (482 ελληνικοί και 264 λατινικοί), μια από τις πλουσιότερες βιβλιοθήκες της εποχής. Η αποστολή των βιβλίων έγινε σταδιακά και τους 466 κώδικες που στάλθηκαν το 1469, ακολούθησαν και άλλοι: όταν μάλιστα στο τέλος μετρήθηκαν, βρέθηκαν 1.024 τόμοι τοποθετημένοι σε 57 κιβώτια.

Συλλογή

Τουλάχιστον είκοσι δύο γραφείς, καλλιγράφοι, διάσημοι λόγιοι και

φιλόσοφοι της εποχής, κυνηγοί χειρογράφων, και ο ίδιος ο Βησσαρίωνας συνεισέφεραν ώστε να συγκεντρωθεί αυτή η συλλογή, η οποία μάλιστα είχε τα πιο αντιπροσωπευτικά έργα της Ελληνικής Γραμματείας και σπουδαία κείμενα της βυζαντινής παιδείας και της ορθόδοξης πίστης.

Ανάμεσα σ' αυτούς που υπογράφουν τους κώδικες είναι ο φίλος και προστατευόμενος του Μιχαήλ Αποστόλης, ο μεγάλος δάσκαλος και φιλόλογος που άφησε εποχή στη Φλωρεντία Ανδρόνικος Κάλλιστος, ο Αθανάσιος Χαλκιοπούλος, ο αξιοθαύμαστος για την καλλιγραφική του δεινότητα Ιωάννης Ρώσσης, ο δάσκαλος του καρδινάλιου Γεώργιος Γεμιστός και μεταξύ των Ελλήνων και ο πασίγνωστος κυνηγός χειρογράφων στη Δύση και στην Ανατολή Ciriaco d' Ancona. Τα χειρόγραφα αυτά περιείχαν έργα φιλοσοφικά, ποιητικά, λογοτεχνικά, ρητορικά, ιστορικά, γεωγραφικά, μαθηματικά, αστρονομικά, ιατρικά και λογίων λογίων άλλα.

Κείμενα

Η βιβλιοθήκη υπερέχει σε φιλοσοφικά κείμενα και εκτός από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, συγκαταλέγονται έργα του Θεόφραστου, του Αλέξανδρου Αφροδισιέα, του Σιμπλικίου, του Πλωτίνου, του Ιεροκλή και του Πλήθωνα βέβαια. Από τους ιστορικούς δεν λείπουν ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών, ο Πολύβιος και ο Ηρόδοτος, ενώ από τις ιατρικές πραγματείες συνελέγησαν πολλά χειρόγραφα του Γαληνού και ένα του Παύλου Αιγινίτου.

Ο Ομηρος αντιπροσωπεύεται από τον αρχαιότερο κώδικα της Ιλιάδας του 1' αιώνα, τον περίφημο Venetus A, ενώ στην ποιητική συλλογή βρίσκονται ο Αριστοφάνης, οι τρεις τραγικοί, Αισχύλος, Ευριπίδης και Σοφοκλής, ο Πίνδαρος και ο Λυκόφρων.

Η Σφαίρα του Πρόκλου, τα Κυνηγητικά του Υππιανού, σε ένα μικρογραφημένο κώδικα του 1Α' αιώνα και τα Μυστήρια των Αιγυπτίων του Ιάμβλιχου δεν λείπουν από τη βιβλιοθήκη του Βησσαρίωνα.

Υπάρχουν επίσης αρκετά χειρόγραφα της Δογματικής Θεολογίας, η Εκκλησιαστική Ιστορία του Ευσέβειου, Ομιλία του Ιωάννη του Χρυσόστομου και ένας κώδικας με Ωδές και Ψαλμούς, του 1' ή 1Α' αιώνα, στην πρώτη σελίδα του οποίου βρίσκεται μια μικρογραφία του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' (976 - 1025).

Αποψη από την Sala Sansovino της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης στη Βενετία.

Οι απαρχές της ελληνικής Τυπογραφίας

Ο ρόλος των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας στη διατήρηση της ελληνικής συνείδησης και στη διάδοση της Κλασικής Γραμματείας

Του Κ. Σπ. Στάικου

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ελληνικά βιβλία τυπώθηκαν στην Ιταλία σχεδόν ταυτόχρονα με την αρχή της εξάσκησης της τυπογραφικής τέχνης στη χώρα αυτή. Και η τυπογραφική τέχνη εγκαινιάστηκε στην Ιταλία από δύο Γερμανούς τυπογράφους, τον Konrad Sweynheim και τον Arnold Pannartz, που εργάστηκαν, τα δύο πρώτα χρόνια (1465-1467), στο μοναστήρι του Subiaco. Το 1467, μετέφεραν το τυπογραφικό τους υλικό στη Ρώμη και από το Palazzo Massimo συνέχισαν την προσπάθειά τους για την εδραίωση του έντυπου βιβλίου στην Ιταλία. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο άμεσο περιβάλλον τους είχαν για συ-

Το έμβλημα του ευγενούς Κρητικού λογίου Νικολάου Βλαστού στο «Μέγα Ετυμολογικό», (Βενετία, 1499) που θεωρείται το τυπογραφικό αριστούργημα της Αναγέννησης.

μπαραστάτες στην έκδοση λατινικών μεταφράσεων Ελλήνων συγγραφέων μέλη του ακαδημαϊκού κύκλου του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, μεταξύ των οποίων τον Θεόδωρο Γαζή, τον Ανδρόνικο Κάλλιστο, ακόμη και τον ίδιο τον Βησσαρίωνα.

Ελληνικά βιβλία

Ολα σχεδόν τα ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στην Ιταλία τον 15ο αιώνα εξυπηρετούσαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα των σχολικών και πανεπιστημιακών κέντρων της Ιταλίας και τη γενικότερη πνευματική κίνηση που βασιζόταν στο ουμανιστικό ρεύμα. Με την ευρεία διάδοση των κλασικών σπουδών και τη συστηματική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, όχι μόνο στις μεγάλες πόλεις με Πανεπιστήμια αλλά και σε πολίχνες ακόμη, τα γραμματικά και λεξικογραφικά έργα γίνονταν απόλυτα απαραίτητα. Τα περισσότερα μάλιστα από τα έργα αυτά είχαν γραφτεί και συντάχθηκαν δεκαετίες πριν από την εμφάνιση της τυπογραφίας στην Ιταλία με τη συμμετοχή των Βυζαντινών λογίων στη πνευματική Αναγέννηση της Ιταλίας. Τα «Ερωτήματα» του Χρυσολωρά, η «Γραμματική» του Θεόδωρου Γαζή, η «Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών» του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τα «Ερωτήματα» του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη και το δίγλωσσο Λεξικό του Johannes Crastonus αντιπροσωπεύουν τον κορμό των γραμματολογικών αυτών βιβλίων, τα οποία θα γνωρίσουν συχνές επανεκδόσεις για τουλάχιστον 100 χρόνια.

Αν προσθέσουμε σ' αυτά τις εκδόσεις των «Μύθων» του Αισώπου, τρεις εκδόσεις του «Ψαλτηρίου», τη «Βατραχομουμαχία» και ορισμένα από τα σπουδαιότερα έργα των Ελλήνων κλασικών, όπως ολόκληρο το έργο του Αριστοτέλη, τα έπη του Ομήρου, τους Λόγους του Ισοκράτη, τους «Διαλόγους του Λουκιανού», τα «Αργοναυτικά» του Απολλώνιου

Μάρκος Μουσούρος. (Χάνδακας - σημερινό Ηράκλειο, περ. 1470 - Ρώμη, 1517). Κορυφαίος φιλόλογος της Αναγέννησης, καθηγητής του πανεπιστημίου της Πάδοβας (1503-9), από τους πρώτους εκδότες αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων.

του Ρόδιου, τα «Ειδύλλια» του Θεόκριτου, συγγράμματα του Αμμώνιου, του Σιμπλικίου, του Θεόφραστου, του Γαληνού, τις εννέα «Κωμωδίες» του Αριστοφάνη και διάφορα άλλα επιστολογραφικού χαρακτήρα κείμενα και ετυμολογικά «Λεξικά», έχουμε το σύνολο σχεδόν των ελληνικών βιβλίων που τυπώθηκαν κατά τον 15ο αιώνα στην Ιταλία.

«Ερωτήματα»

Μολονότι οι απαρχές της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας οφείλονται σε Έλληνες δασκάλους (Χρυσολωράς, Φλωρεντία 1396), δεν συμβαίνει το ίδιο με την τυπογραφία. Την πρώτη απόπειρα για την εκτύπωση ελληνικού κειμένου την οφείλουμε στον Adam de Ambergau, ο οποίος, γύρω στο 1471, στη Βενετία, τύπωσε τη λατινική μετάφραση των «Ερωτημάτων» του Χρυσολωρά, του Guarino Veronese ή άλλων ανώνυμων μεταφραστών, στην οποία περιέλαβε και ελληνικές λέξεις και φράσεις ως παραδείγματα. Ως το 1476, οπότε ο Δημήτριος Δαμιλάς θα τυπώσει την «Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών» του Κ. Λάσκαρι, στο Μιλάνο, δεν θα λείψουν οι προσπάθειες για την κυκλοφορία ελληνικών εντύπων βιβλίων.

Στη Μπρέσια τυπώθηκε η «Βατραχομουμαχία», γύρω στο 1474, από τον Thomas Ferrandus, με εναλλασσόμενο το ελληνικό με το λατινικό κείμενο, από αράδα σε αράδα.

Περίπου την ίδια χρονιά (γύρω στο 1475-76) ο Giovanni da Reno πιθανότατα θα είναι ο τυπογράφος των «Ερωτημάτων» του Χρυσολωρά

στη Βιτσέντζα. Με τον Δαμιλά δεν εγκαινιάστηκε μόνο η εκτύπωση ελληνικών βιβλίων από Έλληνα, αλλά με τη σχεδίαση μιας οικογενειακής στοιχείων και την επίλυση πολλών τεχνικών προβλημάτων γύρω από τη σύνδεση των τόνων και των πνευμάτων με τα φωνήεντα, η ελληνική τυπογραφία θα γνωρίσει άνθηση.

Ο Δαμιλάς μετά τη συνεργασία του με τον Dionysius Paravisimus για την εκτύπωση της «Γραμματικής» του Κ. Λάσκαρι, παρέμεινε στο Μιλάνο και εργάστηκε τυπογραφικά για λογαριασμό του Bonus Accursius. Ο Accursius είχε ανοίξει μια ουμανιστική σχολή προσανατολισμένη ιδιαίτερα στην κλασική γραμματεία, και για να υποβοηθήσει τις σπουδές, εξέδωσε μια σειρά από ελληνικά λεξικά και γραμματικές: το Ελληνο-λατινικό και το λατινο-ελληνικό Λεξικό του Johannes Crastonus (π. 1478-π. 1480), τους «Μύθους του Αισώπου» (π. 1479), το De Accentibus του Saxolus Pratensis (π. 1479), τα «Ειδύλλια» του Θεοκρίτου (π. 1480), την «Επιτομή» του Κ. Λάσκαρι (π. 1480) και το Ψαλτήριον (1481). Ας σημειωθεί ότι όλες τις ελληνικές αυτές εκδόσεις τις συνοδεύει η λατινική τους μετάφραση.

Ο Δαμιλάς

Την ίδια περίπου χρονιά που ο Δαμιλάς τελείωνε τη συνεργασία του με τον Accursius, γύρω στα 1481, και με το πιθανό κλείσιμο της σχολής του, στην Πάρμα, ένας ανώνυμος τυπογράφος θα τυπώσει τα «Ερωτήματα» του Χρυσολωρά, με παράλλη-

Συνέχεια στην 12η σελίδα

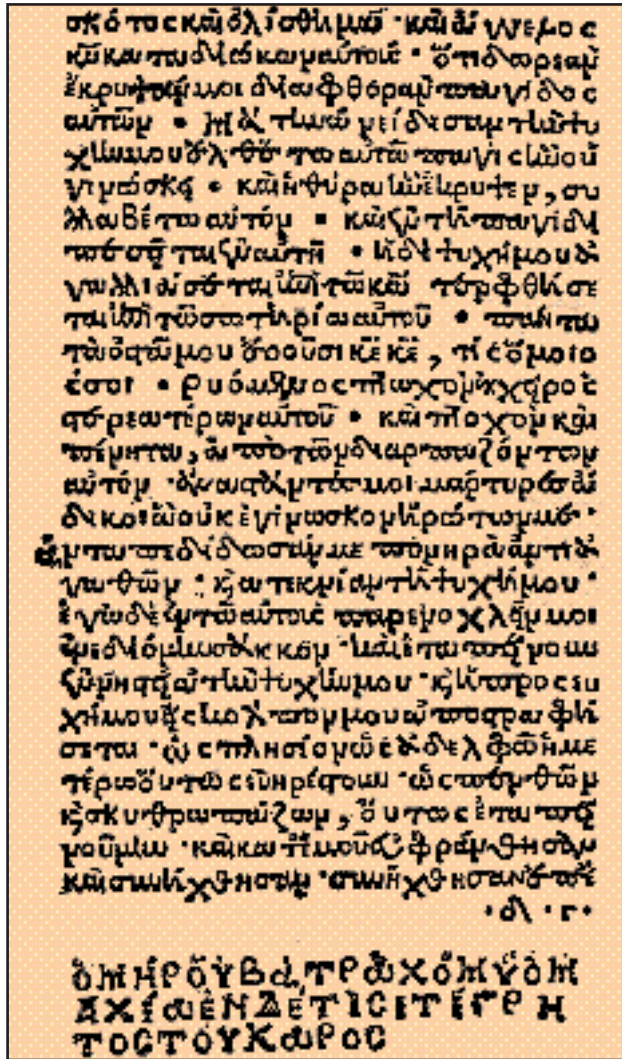
Συνέχεια από τη 12η σελίδα

λη λατινική μετάφραση, μεταξύ του 1480 και 1481. Και, δύο περίπου χρόνια αργότερα, το 1483 και το 1484, ο Dionysius Beroaldus θα κυκλοφορήσει από τη Βιτσέντζα δύο επανεκδόσεις του Λεξικού του Crastonus, ενώ ο Pergino Pasquali θα εγκαταλείψει την ελληνική τυπογραφία στη Βενετία με τα «Ερωτήματα» του Χρυσολωρά, το 1484.

Το τυπογραφικό εγχείρημα του Δαμιλά στο Μιλάνο θα συνεχίσουν στη Βενετία δύο άλλοι Κρητικοί, ο Λαόνικος ο Κρης και Αλέξανδρος από τον Χάνδακα, οι οποίοι τύπωσαν, το 1486, τη «Βατραχομουμαχία» και το «Ψαλτήριον». Τα βιβλία αυτά σε αντίθεση προς όλες τις προηγούμενες ελληνικές εκδόσεις, απευθύνονταν αποκλειστικά στο ελληνικό κοινό και σημειώνουν την απαρχή της ελληνικής έντυπης βιβλιοπαράγωγής.

Ο Δαμιλάς, εγκαταλείποντας το Μιλάνο, θα εγκατασταθεί, έπειτα από πρόσκληση του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, στη Φλωρεντία. Εκεί, μέσα σε μια ενθουσιώδη ατμόσφαιρα για την προαγωγή και καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων, θα συνεργαστεί με τον Χαλκοκονδύλη και θα εκδώσουν τα «Απαντα» του Ομήρου, το 1488. Το δίτομο αυτό μνημείο του λόγου τυπώθηκε με μια σειρά βελτιωμένων ελληνικών χαρακτηρισμών που είχαν κοπεί για το Δαμιλά στο τυπογραφείο του Bartolomeo di Libri. Παράλληλα το έντυπο αυτό αντιπροσωπεύει και το πρώτο ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε στη Φλωρεντία.

Το επόμενο χρονολογικά ελληνικό βιβλίο τυπώθηκε στη Βιτσέντζα, το 1489. Ενας Γερμανός τυπογράφος ο Leonardus de Basilea, ο επονομαζόμενος Achates, με φιλελληνικά αισθήματα θα μπορούσαμε να πούμε, θα τυπώσει, ως το 1491, τέσσερα ελληνικά βιβλία: την «Επιτομή» του Κ. Λάσκαρι (1489), το «Περί ονόματος

Αριστερά: Ομηρος. «Βατραχομουμαχία», Βενετία, Λαόνικος Κρης και Αλέξανδρος Χάνδακος, 1486. **Δεξιά:** Σελίδα του «Μεγάλου Ετυμολογικού». Ετυμολογικόν Μέγα κατά Αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον. (Εκδοσίς Ν. Βλαστού), Βενετία, Ζαχαρίας Καλλιέργης για λογαριασμό του Νικολάου Βλαστού, 8 Ιουλίου, 1499.

και ρήματος» του ίδιου (αχρονολογητή) και τα «Ερωτήματα του Χρυσολωρά» (1490 και 1491).

Ιανός Λάσκαρις

Τα θεμέλια που έβαλε ο Δαμιλάς στη Φλωρεντία για την εκτύπωση ελληνικών βιβλίων θα τα εδραιώσει ένα

από τα πιο ακτινοβόλα πνεύματα της Αναγέννησης, ο Ιανός Λάσκαρις. Με την αμέριστη οικονομική υποστήριξη των Μεδίκων και με τη βοήθεια τεράστιου πλούτου χειρογράφων κλασικών έργων, ο Λάσκαρις θα αφοσιωθεί στην έκδοση ελληνικών έργων με ζηλευτά εκδοτικά αποτελέσματα: εννέα εκδόσεις σε διάστημα περίπου τριών ετών. Ο Λάσκαρις επέλεξε δύο οικογένειες χαρακτήρων για τα βιβλία του, κεφαλαία (καπιταλάκια) για τα κείμενα και πεζά για τα σχόλια, μιμούμενος έτσι την πρωτότυπη γραφή των αρχαίων συγγραμμάτων.

Με τα καπιταλάκια τυπώθηκαν ορισμένα μόνο από τα βιβλία, επειδή η χρησιμοποίησή τους ανέβαζε δυσανάλογα το κόστος του βιβλίου. Το πρώτο βιβλίο που εξέδωσε ο Λάσκαρις είναι η «Ανθολογία διαφόρων επιγραμμάτων» του Μάξιμου Πλανούδη (1494) από το τυπογραφείο του Lorenzo de Alopa. Χωρίς να αναφέρεται το όνομα του τυπογράφου και συχνά αχρονολογητά κυκλοφόρησαν με τα στοιχεία αυτά, ως το 1496, οι εξής εκδόσεις: του Ευρυπίδη οι «Τραγωδίες», Καλλιμάχος, οι «Υμνοι», του Απολλωνίου Ρόδου, τα «Αργοναυτικά» το «Γνώμαι μονόστιχα διαφόρων ποιητών», οι «Διάλογοι» του Λουκιανού, ο «Πίνακας» του Κέβητος και τα «Ερωτήματα» του Χρυσολωρά.

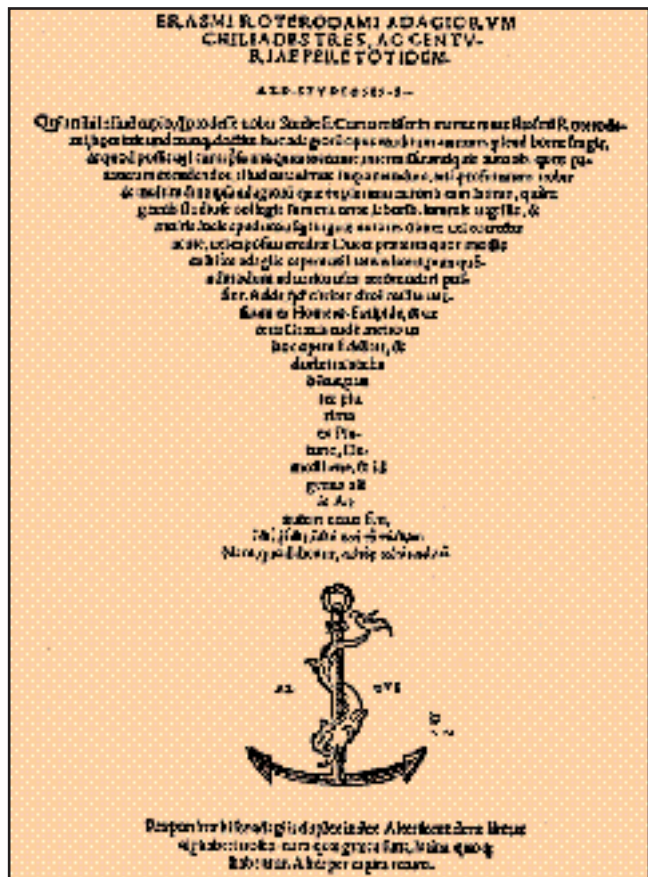
Αλδος Μανούτιος

Την ίδια εποχή που ο Λάσκαρις άρχιζε με τις πιο ευοίωνες συνθήκες, στη Φλωρεντία τις εκδοτικές του δραστηριότητες, ο Αλδος Μανούτιος

στη Βενετία διερευνούσε τις προϋποθέσεις για τη λειτουργία ενός τυπογραφείου στη Βενετία προσανατολισμένου στις ελληνικές εκδόσεις. Με αταλάντευτη πίστη για τη σημασία που είχε η ευρύτερη διάδοση της ελληνικής γραμματείας στην ουμανιστική Ευρώπη, πλαισιωμένος και από Έλληνες λογίους της αξίας του Μάρκου Μουσούρου, του Αρσένιου Αποστόλη και του Δημήτριου Δουκά, ο Αλδος θα θεμελιώσει την παραγωγή του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία και το παράδειγμά του θα βρει ανταπόκριση και στο Βορρά.

Μετά τις πρώτες εκδόσεις με κάποιο δοκιμαστικό χαρακτήρα, όπως του Μουσαιίου, «Τα καθ' Ηρώ και Λεάνδρον» (π. 1494), το «Ψαλτήριον» (π. 1495) και η «Επιτομή» του Κ. Λάσκαρι (1495), ο Αλδος ανέλαβε να ολοκληρώσει την έκδοση του Αριστοτέλη (1495-1498), πρώτη και μοναδική έκδοση έργων του Αριστοτέλη στο πρωτότυπο κατά τον 15ο αιώνα. Παράλληλα, από το τυπογραφείο θα κυκλοφορήσουν τα πιο σημαντικά έργα των Ελλήνων συγγραφέων στο πρωτότυπο.

Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν: τα «Ειδύλια» του Θεόκριτου (1469), οι «Κωμωδίες» του Αριστοφάνη (1498), ένα πολύ χρήσιμο λεξικό με τον ποιητικό τίτλο «Θησαυρός», «Κέρας Αμαλθείας και Κήποι Αδώνιδος» (1496), και μια συλλογή επιστολών που κυκλοφόρησε με την επιμέλεια του κυριότερου συνεργάτη του Αλδου, του Μάρκου Μουσούρου, «Επιστολαί διαφόρων φιλοσόφων,

Εξώφυλλον της εκδόσεως του έργου του Εράσμου «Adagia» (συλλογή παροιμιών), όπου και ο πρόλογος του Ιταλού ουμανιστή τυπογράφου και εκδότη Αλδου Μανούτιου (Βενετία 1508).

ρητόρων, ποιητών» (1499). Με το γύρισμα του αιώνα κατά εποχές το εκδοτικό πρόγραμμα του Αλδου γνώρισε δυσκολίες και οικονομικά και πολιτικά προβλήματα τον υποχρέωσαν να διακόψει τη λειτουργία του τυπογραφείου του. Ωστόσο, η εκδοτική δραστηριότητα δεν διακόπηκε σε σημείο που να τον αποξενώσει από το πολυπληθές αγοραστικό του κοινό και τους πολλούς θαυμαστές του. Συνέχισε την έκδοση ελληνικών βιβλίων ως το θάνατό του (1514).

Καλλιέργης και Βλαστός

Προς τα τέλη του 15ου αιώνα θα λειτουργήσει στη Βενετία το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο και, μολονότι δεν είχε ζωή πάνω από δύο περίπου χρόνια (1499-1500), η αισθητική των εκδόσεών του και η φυσιογνωμία που έδωσαν στο ελληνικό βιβλίο ο Ζαχαρίας Καλλιέργης και ο Νικόλαος Βλαστός, αλλά και οι άλλοι Κρητικοί που πλαισίωσαν το τυπογραφείο, θα επηρεάζει για χρόνια το ελληνικό βιβλίο και όλες οι εκδόσεις της Βενετίας για αιώνες θα έχουν τα βιβλία αυτά πηγή έμπνευσης. Με μια οικογένεια ελληνικών χαρακτήρων που έκοψε ο Καλλιέργης, για την οποία μάλιστα έχει χυθεί πολύ μελάνι για το περίτεχνο τρόπο σύνδεσης των τόνων και των πνευμάτων με τα φωνήεντα, τύπωσε το «Μέγα Ετυμολογικόν» (1499), τον Σιμπλίκιο (1499), τον Αμμόνιο (1500) και τον Γαληνό (1500).

Γύρω στα τέλη του 1500 το τυπογραφείο του Βλαστόου σταμάτησε τη λειτουργία του, πιθανότατα για οικονομικούς λόγους. Ο Καλλιέργης, όμως, με το ακόρεστο πάθος του για την τυπογραφία, κατάφερε να βρει τη δύναμη και τους απαραίτητους πόρους, ώστε να δοκιμάσει ξανά την τύχη του, στη Βενετία και πάλι, το 1509. Απευθυνόμενος αυτή τη φορά αποκλειστικά στο διάσπαρτο ελληνισμό, για να έλθει αρωγός στην προσπάθειά του, τύπωσε τα «Εξεψάλματα», την «Εκθεση παραινετική» του Αγαπητού διακόνου και το «Ωρολόγιο», χωρίς όμως ουσιαστική επιτυχία και αυτή τη φορά.

Ο Καλλιέργης θα επιχειρήσει και τρίτη φορά να προωθήσει την αγορά του ελληνικού βιβλίου με θεματικό προσανατολισμό τέτοιο που θα κάλυπτε τις ανάγκες του ελληνικού κοινού, από τη Ρώμη όμως αυτή τη φορά. Με άριστες προϋποθέσεις και έχοντας τη συμπαράσταση μακίμωνων των γραμμάτων και της τέχνης, θα τυπώσει τις «Ωδές» του Πινδάρου (1515), πρώτο αποκλειστι-

κά ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε στη Ρώμη. Με την έκδοση των «Ειδυλλίων» του Θεόκριτου, τον επόμενο χρόνο (1516) θα φανούν οι πρώτες δυσκολίες στη διάθεση των βιβλίων και ο οικονομικός του συνεταιρος, ο Cornelio Benigni, θα αποτραβηχτεί από την εκδοτική προσπάθεια.

Ο Καλλιέργης συνέχισε το έργο του και με τα πενιχρά μέσα που του απέμειναν, υποστηριζόμενος ίσως και από το φιλέλληνα πάπα Λέοντα Ι', θα εργαστεί στη Ρώμη ως το 1523. Τα χρόνια αυτά ο Καλλιέργης εξέδωσε δύο γραμματικά βιβλία, τις Εκλογές του Θωμά Μαγίστρου και του Φρυνίχου, ένα μικρό βιβλιάριο επονομαζόμενο «Hogae in laudem» (1516), την «Οκτώηχο» (1520) και ένα ογκώδες Λεξικό του Guarino Favorino (1523).

Αρσένιος Αποστόλης

Την εποχή εκείνη θα λειτουργήσει στη Ρώμη και ένα άλλο ελληνικό τυπογραφείο, το οποίο ήταν στημένο στο χώρο και εξυπηρετούσε τις ανάγκες του Ελληνικού Κολλεγίου. Την

πρώτη ελληνική έκδοση τη δούλεψε αρχικά ένας Ιταλός τυπογράφος ο Vittore Carmelio, στη συνέχεια όμως φαίνεται ότι το τυπογραφείο πέρασε αποκλειστικά σε ελληνικά χέρια και δεν αποκλείεται την όλη εκδοτική εργασία να την επόπτευε και ο Αρσένιος Αποστόλης. τα βιβλία που τυπώθηκαν εκεί είναι: «Σχόλια εις την Ομήρου Ιλιάδα» (1517), «Ομηρικά ζητήματα του Πορφύσιου» (1518), «Commentarii in septem tragedias Sophoclis» (1518), «Γέρας ει μ' ονομάσεις...» (π. 1519), τα Αποφθέγματα (π. 1520) και το Ισοκράτους Λόγοι τρεις (π. 1520). Η προσπάθεια του Αλδου να εδραιώσει την αγορά του ελληνικού βιβλίου στους ουμανιστικούς κύκλους της Βενετίας, αλλά και έξω από τα όρια της Ιταλίας τον οδήγησε συχνά σε οικονομικό αδιέξοδο, ταυτόχρονα όμως η πρωτοπορία του αυτή απέφερε τους αναμενόμενους καρπούς, αλλά μετά το θάνατό του.

Ενας Πατρικός έμπορος, ο Ανδρέας Κουνάδης, θα υλοποιήσει τα οράματα του Ιουστίνου Δεκάδου («Ψαλτήριον», π. 1495) και του Ζαχαρία Καλλιέργη («Εξεψάλματα», 1509), και θα αναλάβει την έκδοση και ε-

μπορία των ελληνικών λειτουργικών βιβλίων για τους Έλληνες της Δύσης και της Ανατολής. Ο Κουνάδης άρχισε το εκδοτικό του πρόγραμμα με την «Παρακλητική» και το «Τριώδιον» (1522), δεν περιορίστηκε όμως στην έκδοση λειτουργικών βιβλίων που θα κάλυπταν τις ανάγκες της Εκκλησίας, αλλά εγκαινίασε μια σειρά ελληνικών βιβλίων, μικρά φυλλάδια, με λογοτεχνικό και ποιητικό περιεχόμενο και μικρά θεατρικού χαρακτήρα έργα, παρμένα κυρίως από την ανθούσα δημόδη λογοτεχνία. Το πένθος θανάτου (1524), ο Απόκοπος (1524), η «Ιστορία του Ταγιαπιέρα» (1528), ο «Μέγας Αλέξανδρος» και πολλά άλλα είναι εκδόσεις που βγήκαν χάρη στη σύλληψη του Κουνάδη και των συνεργατών του.

Οι συνεργάτες του αυτοί μάλιστα έπαιξαν σπουδαιότερο ίσως ρόλο και από αυτόν τον ίδιο επειδή ο Κουνάδης πέθανε μόλις (δύο) χρόνια αργότερα (1524), και το έργο του συνέχισαν ο πεθερός Damiani di Santa Maria, ο τυπογράφος Stefano de Sabio και οι αδελφοί του, ο τυπογράφος Hercole Giraldi και ο εκδότης εκκλησιαστικών και λειτουργικών βι-

βλίων Νικήτας Φαύστος. Η εκδοτική επιτυχία του Κουνάδη και κυρίως ο νέος θεματικός προσανατολισμός που δόθηκε στο ελληνικό βιβλίο, ανοίγοντας ταυτόχρονα μια μεγάλη και ανεκμετάλλευτη αγορά στην Ανατολή, δέλεασε και άλλους Ιταλούς τυπογράφους στο να εμπλουτίσουν τις κάσες τους με ελληνικά στοιχεία και να αναλάβουν την εκτύπωση ελληνικών εκδόσεων.

Εκδότες τυπογράφοι, όπως ο Melchiorre Sessa με το Pietro Ravanì, τη μεγάλη τυπογραφική οικογένεια των Zanetti και τους Giunti στη Φλωρεντία, θα αναλάβουν για λογαριασμό Ελλήνων «βιβλιοπωλών», αλλά και για δικό τους λογαριασμό την έκδοση ελληνικών λειτουργικών βιβλίων, παράλληλα μάλιστα με την κυκλοφορία έργων που ενδιέφεραν αποκλειστικά το ουμανιστικό κοινό.

Τα τυπογραφεία της Βενετίας θα τροφοδοτήσουν για αιώνες με ελληνικά βιβλία το διάσπαρτο ελληνισμό και η ελληνική τυπογραφική τέχνη με την αδιάκοπη ιστορία της, ως την απελευθέρωση, θα προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στη διατήρηση της ελληνικής συνείδησης και παράλληλα θα συνεχίσει τη διάδοση της κλασικής γραμματείας στο Βορρά, τουλάχιστον ως τις αρχές του 17ου αιώνα.

Το Ελληνικό Ινστιτούτο

Το μοναδικό ελληνικό κέντρο επιστημονικής έρευνας στο εξωτερικό

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, το μοναδικό ελληνικό κέντρο επιστημονικής έρευνας στο εξωτερικό, ιδρύθηκε με το νόμο 1766/1951, σε εφαρμογή μορφωτικής συμφωνίας της Ελλάδας και της Ιταλίας (1948) και δέχτηκε ως δωρεά (1953) την περιουσία, σε ακίνητα και κινητά, της άλλοτε ακμαίας Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας (με την υποχρέωση της παροχής σε αυτήν ετήσιας επιχορήγησης). Η λειτουργία του άρχισε θεωρητικά το 1955, με το διορισμό της πρώτης του διευθύντριας (της καθηγήτριας Σοφίας Αντωνιάδη), στην πραγματικότητα όμως το 1958, μόλις δηλαδή αποπερατώθηκαν τα έργα της ριζικής ανακαίνισης στο μνημειακό συγκρότημα των κτιρίων της Κοινότητας, που βρίσκεται στην καρδιά της Βενετίας (Castello 3412), δύο βήματα από τον Άγιο Μάρκο.

Το συγκρότημα αυτό, που έχει ως κέντρο τον ιστορικό «Περίβολο των Ελλήνων» (Campo dei Greci), αποτελείται από το μέγαρο της Φλαγγινείου Σχολής (σημερινή έδρα του Ινστιτούτου, όπου τα γραφεία, η βιβλιοθήκη και ο ξενώνας), από το μέγαρο της Κοινότητας (όπου σήμερα το Μουσείο, το Παλαιό Αρχείο και η μεγάλη αίθουσα των διαλέξεων), κομψά κτίσματα του αρχιτέκτονα Baldassare Longhena, από το Θησαυροφυλάκιο, στο βάθος του περιβόλου (όπου τα γραφεία της Κοινότητας και το Νέο Αρχείο) και από το ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (του 16ου αι.), τον αρχαιότερο και λαμπρότερο ελληνικό ορθόδοξο ναό της Δύσης.

Τμήματα

Τα κυριότερα τμήματα του Ινστιτούτου είναι η Βιβλιοθήκη, τα

Βενετία 1968. Ελληνες επιστήμονες στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Βενετία και Ανατολή έως τον 15ο αιώνα». Στο μέσον, διακρίνεται η πρώτη διευθύντρια του Ινστιτούτου Σοφία Αντωνιάδη. Επίσης οι καθηγητές Ν. Τωμαδάκης, Μ. Μανούσας, Ι. Χασιώτης, Χρύσα Μαλιτζού κ.ά.

Αρχεία και το Μουσείο του.

● **Η Βιβλιοθήκη.** Περιέχει αρκετά παλαιά βιβλία της Κοινότητας (ιδίως εκδόσεις θρησκευτικών και δημοδών ελληνικών έργων, των βενετικών τυπογραφιών), αλλά έχει πλουτιστεί πρόσφατα και με νεότερα και σύγχρονα βοηθήματα και πολλά περιοδικά. Στη συλλογή των 41 ελληνικών χειρογράφων περιλαμβάνονται και τρία ιστορημένα βυζαντινά ευαγγέλια σε περγαμηνή (αριθ. 1, 2, 4), καθώς και το περίφημο χειρόγραφο του μυθιστορήματος του Μεγ. Αλεξάνδρου (αριθ. 5), με

250 έγχρωμες μικρογραφίες. Ιδιαίτερη αξία έχουν παπικές βούλες και επίσημα γράμματα των Δόγηδων της Βενετίας προς την Κοινότητα, σε περγαμηνή, καθώς και η σειρά των πατριαρχικών γραμμάτων προς αυτήν.

● **Τα Αρχεία.** Περιέχουν πολλές δεκάδες χιλιάδες λυτών εγγράφων, ανέκδοτων στην πλειονότητά τους και γύρω στα 200 κατάστιχα μητρώων, πρακτικών, ληξιαρχικών και λογιστικών βιβλίων κ.τλ. είναι πολυτιμότερα, γιατί περιέχουν μαρτυρίες για τη δράση, από τον 15ο αιώνα, όχι μόνο των Ελλήνων της Βενετίας, αλλά ολόκληρου του βενετοκρατούμενου ή και τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού της Ανατολής.

● **Το Μουσείο.** Ιδρύθηκε και οργανώθηκε από τη Σοφία Αντωνιάδη, πρώτη διευθύντρια του Ινστιτούτου, και περιλαμβάνει βυζαντινές και κυρίως μεταβυζαντινές εικόνες. Οι σημαντικότερες εικόνες του έχουν επισκευασθεί, καθαρισθεί και εκτεθεί. Η συλλογή του Μουσείου διαθέτει έργα των διάσημων μεταβυζαντινών αγιογράφων της Κρητικής Σχολής Μιχ. Δαμασκηνού, Γεωργ. Κλόντζα, Εμμ. Λαμπάρδου, Θεόδ. Πουλάκη, Εμμ. Τζάνε κ.ά. Άλλες αξιόλογες εικόνες κοσμούν τον επιβλητικό ναό του Αγ. Γεωργίου, έργο Βενετών αρχιτεκτόνων.

Επιστημονικός κατάλογος της συλλογής των εικόνων έχει δημοσιευθεί το 1962 από τον εγκυρότερο μελετητή Μανόλη Χατζηδάκη

(Manolis Chatzidakis, «Icones de Saint - Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut Hellenique de Venise», Venise 1962 σ. 222+79 πιν. και 8 εγχρ.).

Σκοποί του Ινστιτούτου

Κύριος σκοπός του Ινστιτούτου, που εποπτεύεται από τριμελή Επιτροπή στην Αθήνα και του οποίου ο διευθυντής και οι υπότροφοι επιλέγονται από την Ακαδημία Αθηνών, είναι, κατά τον Οργανισμό του (Β.Δ. 720/1966), η μελέτη της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως εμφανίζονται στα ιταλικά αρχεία και ιδιαίτερα στα βενετικά, καθώς και η έκδοση των σχετικών ιστορικών και φιλολογικών πηγών (αρχείων, εγγράφων και κειμένων), που σώζονται στα πλουσιότερα αρχεία και στις βιβλιοθήκες της Βενετίας και όλης της Ιταλίας.

Για την εκπλήρωση του σκοπού αυτού το Ινστιτούτο έχει ανάγκη συνεργατών επιστημόνων. Χορηγεί, λοιπόν, υποτροφίες σε νέους Έλληνες πτυχιούχους Πανεπιστημίων, που, αφού επιτύχουν σε διαγωνισμό, έρχονται να εργαστούν στο Ινστιτούτο και να ετοιμάσουν διδακτορικές διατριβές, και άλλες μελέτες, με την καθοδήγηση του διευθυντή του (πανεπιστημιακού καθηγητή) και στεγάζονται σε αυτό για διάστημα ενός ή δύο ετών.

Το Ινστιτούτο προσκαλεί εξάλλου

Ελληνες επιστήμονες στο συνέδριο «Βενετία και Ανατολή έως τον 15ο αιώνα» που πραγματοποιήθηκε στη Βενετία το 1968. Στο βάθος διακρίνεται το μοναστήρι του Σαν Τζιόρτζιο Ματζόρε, όπου έγινε το συνέδριο.

δόκιμους ερευνητές, Έλληνες ή ξένους, για μικρότερο διάστημα (δύο ως έξι μηνών), στους οποίους προσφέρει στέγη και μηνιαία αποζημίωση. Στέγη προσφέρει, όταν έχει τη δυνατότητα, και σε επίλεκτους έκτακτους φιλοξενούμενους. Τα πορίσματα των ερευνητών αυτών δημοσιεύονται στο περιοδικό του Ινστιτούτου «Θησαυρίσματα» ή στη σειρά των εκδόσεών του που φέρει τον τίτλο «Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας».

Το Ινστιτούτο συνεργάζεται στενά με τα άλλα ομόλογά του επιστημονικά ιδρύματα της Ιταλίας και του εξωτερικού και, στο πλαίσιο των πνευματικών ανταλλαγών και εκδηλώσεων, διοργανώνει εκθέσεις, διαλέξεις, συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις. Υποβοηθεί, επίσης, με κάθε τρόπο (παροχή πληροφοριών, φωτογραφιών κ.τ.λ.) τις έρευνες των μελετητών που προσφεύγουν σ' αυτό από παντού.

Διευθυντές

Πρώτη διευθύντρια του Ινστιτούτου υπηρέτησε (1955-1966) η Σοφία Αντωνιάδη, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου του Leiden της Ολλανδίας (†1972). Για το όλο έργο της γράφθηκαν τα δέοντα από ειδικούς στον τόμο «Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδης» (Βενετία 1974) που το Ινστιτούτο αφιέρωσε στη μνήμη της. Ειδικότερα για το έργο της στο Ινστιτούτο σημαντική πηγή πληροφοριών παραμένουν οι τρεις πρώτοι τόμοι (1962-1964) του περιοδικού «Θησαυρίσματα» που ίδρυσε η ίδια.

Εδώ θα περιοριστούμε να πούμε ότι η Σοφία Αντωνιάδη αντιμετώπισε με πίστη, ενθουσιασμό και αδάμαστη θεληματικότητα τα πολλά και σοβαρά προβλήματα που κάθε μεγάλο έργο παρουσιάζει στην αρχή του. Ανακαίνισε ριζικά, με εξαιρετική καλαισθησία, τα μισορειπωμένα κτίρια, δέ-

Το μέγαρο της Φλαγγινείου Σχολής (17ος αι.). Σημερινή έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

χτηκε και καθοδήγησε τους πρώτους υποτρόφους και φιλοξενούμενους, ίδρυσε το Μουσείο και το περιοδικό του Ινστιτούτου, καθώς και τη σειρά των εκδόσεών του, που την εγκαινίασε με δύο αξιόλογα έργα, τον επιστημονικό κατάλογο των εικόνων του Ινστιτούτου από τον μ. Χατζηδάκη (1962) και τη μονογραφία του Α. Ξυγοπούλου (1966) για το χειρόγραφο

του Μεγ. Αλεξάνδρου. Τον Σεπτέμβριο του 1966 τη διαδέχτηκε στη διεύθυνση του Ινστιτούτου Μ.Ι. Μανούσας, τακτικός καθηγητής της Ιστορίας των Μέσων και Νεωτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που υπηρέτησε δεκαέξι χρόνια και αποχώρησε τον Οκτώβριο του 1982, μετά την εκλογή του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθη-

νών. Από το 1982 έως το 1990 το Ινστιτούτο μένει χωρίς διευθυντή. Το 1990 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Ινστιτούτου ο καθηγητής Ν.Μ. Παναγιωτάκης, ο οποίος, με χίλιες δυσκολίες, συνεχίζει το έργο των προκατόχων του. Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στον συνοπτικό αυτό απολογισμό του πολυδιάστατου έργου του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας έγινε αντιληπτή η συστηματική προσπάθεια που καταβλήθηκε πάντοτε από τους υπεύθυνους διευθυντές του για την αποδοτική εκπλήρωση των σκοπών του, στο μέτρο των υλικών και των ανθρωπίνων δυνατοτήτων.

Παρ' όλα τα πενιχρότατα οικονομικά του μέσα (με ετήσιο προϋπολογισμό το 1966 ενός μόνο εκατομμυρίου δραχμών και δέκα πληθωριστικών εκατομμυρίων το 1982) και παρ' όλο το απελπιστικά ολιγάριθμο προσωπικό του (ένα γραμματέα, μία διοικητική υπάλληλο και ένα θυρωρό και χωρίς ούτε διαχειριστή, ούτε βιβλιοθηκάριο, ούτε αρχειονόμο, ούτε επιμελητή μουσείου), το ίδρυμα δεν ανέκοψε την ανοδική του πορεία με εξαίρεση την οκταετία 1982-1990 όποτε, με την έλλειψη διευθυντή και την υπονόμευση του έργου του από ορισμένα κυκλώματα, διέτρεξε σοβαρότατο κίνδυνο.

Ευτυχώς, ο κίνδυνος αυτός απετράπη οριστικά και το Ινστιτούτο με το νέο του διευθυντή Ν.Μ. Παναγιωτάκη προχωρεί και πάλι απερίσπαστο στο δρόμο του προσπαθώντας να αξιοποιήσει, κατά τον καλύτερο τρόπο, το πολύτιμο υλικό που είχε στη διάθεσή του, μελετώντας και δημοσιεύοντας τους θησαυρούς του, εκπαιδεύοντας αλληπάλληλες σειρές νέων Ελλήνων ερευνητών και προβάλλοντας τις κατακτήσεις της ελληνικής επιστήμης στο διεθνή χώρο.

Τα δημοσιεύματα του Ινστιτούτου

ΔΥΟ είναι οι σειρές των επιστημονικών δημοσιευμάτων του Ινστιτούτου:

α) Η **Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας** (αριθ. 3-13) που περιλαμβάνει τα ακόλουθα έργα:

1 - Manolis Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l' Institut hellénique de Venise*, Venise 1962.

2 - Ανδρέου Ξυγγόπουλου. Αι μικρογραφίες του μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου εις τον κώδικα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Αθήναι-Βενετία 1966.

3. Μ. Ι. Μανούσας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα*, Βενετία 1968.

4. *Art et Société a Byzance sous les Paléologues. Actes du Colloque organisé par l' Association internationale des études byzantines a Venise en septembre 1968*, Venise 1971.

5. Β.Ν. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλά-*

χος ο Κρης (1605/7-1685) φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973.

6. *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδης*, Βενετία 1974.,

7. André Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge*, Venise 1975.

8. Μανόλη Χατζηδάκη, *Εικόνες του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων και της συλλογής του Ινστιτούτου Λεύκωμα*, Βενετία 1975. (Το κείμενο ελληνικά και γαλλικά).

9. Elisabeth Santschi, *Régestes des Arrêts Civils et des Mémoires* (1363-1399) *des archives du duc de Crète*, Venise 1976,

10. André Grabar-M. Manoussacas, *L' illustration du manuscrit de Skylitzés de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venise 1979.

11. Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.

12. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίδης*, Βενετία, 1990.

13. Μ.Ι. Μανούσας - Ιω. Σκουλά (+), *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Α' - Πράξεις γάμων (1599-1815)*, Βενετία 1993.

Οι μονογραφίες της αξιόλογης αυτής σειράς, επιβλητικές σε όγκο και εμφάνιση και γραμμένες από Έλληνες και ξένους ειδικούς, αναφέρονται σε καίρια θέματα τέχνης και ιστορίας ή στις συλλογές εγγράφων ή εικόνων του Ινστιτούτου. Ο αριθμός 6 είναι αφιερωμένος στη μνήμη της πρώτης του διευθύντριας Σοφίας Αντωνιάδης.

β) Το ετήσιο περιοδικό **Θησαυρίσματα** που περιλαμβάνει 22 τόμους (από το 1962-1992). Τυπώθηκε επίσης (ελληνικά, αγγλικά και ιταλικά και ο «Οδηγός του Μουσείου των εικόνων και του ναού του Αγ. Γεωργίου. Ιστορική εισαγωγή Μ.Ι. Μανούσας. Περιγραφικός κατάλογος Αθ. Δ. Παλιούρα, Βενετία 1976.

Η έκδοση του εικονογραφημένου Οδηγού στάθηκε πολύ χρήσιμη στους μελετητές, αλλά και στους απλούς επισκέπτες του Ινστιτούτου.

Γεωργίου Κλότζα, Κρητός (μνεία 1564 - 1609). Λεπτομέρεια από την εικονογράφηση του ύμνου «Επί Σοι χαίρει». Πρόκειται για ένα από τα αριστουργήματα της μεταβυζαντινής τέχνης. (Μουσείο των Εικόνων, Βενετία).

Το Μουσείο των Εικόνων

Χτίστηκε τον 17ο αιώνα και είναι το πλουσιότερο
στην Ευρώπη σε έργα μεταβυζαντινής ζωγραφικής

«Αγιος Γεώργιος», Κρητική Σχολή, 15ος - 16ος αι. (Μουσείο των Εικόνων, Βενετία). Ο Άγιος εικονίζεται καβαλλάρης, φορεί τη στρατιωτική του στολή και σκοτώνει το δράκοντα. Επάνω δεξιά το χέρι του Θεού τον ευλογεί. Στην επιμελημένη αυτή εικόνα έχει προστεθεί και το οικόσημο του άγνωστου δωρητή, ζωγραφισμένο στο φτερό του θηρίου.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ των Βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας στεγάζεται στον πρώτο όροφο του μεγάρου της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων, που χτίστηκε, μαζί με τη συνεχόμενη Φλαγγίνειο Σχολή (τη σημερινή έδρα του Ινστιτούτου), από το φημισμένο Βενετό αρχιτέκτονα Baldassare Longhena στα τέλη του 17ου αιώνα. Περιλαμβάνει 104 φορητές εικόνες από το 14ο ως το 18ο αιώνα και αντιπροσωπευτικά δείγματα από ιστορημένους κώδικες, επίσημα έγγραφα της Αδελφότητας, χρυσά και αργυρά μικροτεχνήματα, εκκλησιαστικά κειμήλια και χρυσοκέντητα άμφια. Οι επιφανέστεροι νεοέλληνες αγιογράφοι Μιχαήλ Δαμασκηνός, Γεώργιος Κλόντζας, Εμμανουήλ, Λαμπάρδος, Θεόδωρος Πουλάκης, Εμμανουήλ Τζά-

νες - Μπουνιαλής, Φιλόθεος Σκούφος, Βίκτωρ κ.ά., ξεχωρίζουν με τα έργα τους ανάμεσα σε ισάξιους καλλιτέχνες ανώνυμων πινάκων. Λίγες εικόνες κωνσταντινοπολίτικης τέχνης, του 14ου και 15ου αι., είναι οι τελευταίες αναλαμπές της βυζαντινής τέχνης των Παλαιολόγων που έφθασαν ως τη Βενετία, ενώ τρεις βυζαντινίζουσες ιταλικές εικόνες της ίδια εποχής αποτελούν μια από τις πολλές πνευματικές γέφυρες που συνέδεσαν την Ανατολή με τη Δύση.

Το Μουσείο στο είδος του είναι μοναδικό στην Ευρώπη, το πλουσιότερο σε έργα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, όλα γνήσια και εξαιρετης ποιότητας, και έχει το μεγάλο πλεονέκτημα να φιλοξενεί τα πιο χαρακτηριστικά έργα των ονομαστών «μαέστρων» της Κρητικής Σχολής.

Γιατί η Σχολή που γεννήθηκε στην

Κρήτη και απλώθηκε σ' ολόκληρο το μεσογειακό χώρο - με τις τοιχογραφίες και τις φορητές εικόνες - από το Σινά μέχρι το Άγιον Όρος και από τα Μετέωρα μέχρι τη Βενετία, είχε τη δύναμη να εκφράσει το ζωντανό πνεύμα του καιρού της και, μέσα από τον υψηλό ιδεαλισμό, την ποιότητα και την παραδοσιακή πίστη, να ερμηνεύσει τα πνευματικά, καλλιτεχνικά και θρησκευτικά βιώματα των Ελλήνων.

Η συλλογή των εικόνων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας σχηματίστηκε σιγά-σιγά από αλληπάλληλες δωρεές των μελών της και άλλων ορθοδόξων. Άλλες προέρχονται από διάφορες ελληνικές περιοχές (ιδίως την Κρήτη και τα Επτάνησα) και μεταφέρθηκαν κατά καιρούς από πρόσφυγες στη Βενετία και άλλες φιλοτεχνήθηκαν στην πόλη αυτή από Έλληνες καλλιτέχνες, όπως ο Κερκυραίος Εμμανουήλ Τζανφουρνάρης και ο Κρητικός Εμμανουήλ Τζάνες.

Το Μουσείο συγκροτήθηκε από την πρώτη διευθύντρια του Ινστιτούτου (1955-1966) Σοφία Αντωνιάδη και εγκαινιάστηκε το 1959.

Ο Αγ. Γεώργιος των Ελλήνων

Ο παλαιότερος και λαμπρότερος ορθόδοξος
ναός στη Δύση με το γραφικό, γυρτό καμπαναριό

«Χριστός Παντοκράτωρ», τέχνη Κωνσταντινουπόλεως, αρχές 14ου αι. Ο Andre Malraux γράφει στο βιβλίο του «Les voix du silence» ότι ο «Χριστός Παντοκράτωρ» στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων είναι μία από τις θαυμασιότερες βυζαντινές δημιουργίες που είδε στη ζωή του.

Του Αθανασίου Παλιούρα

*Προέδρον του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας είναι ο παλαιότερος και λαμπρότερος ναός της Δύσεως. Οικοδομήθηκε με τις συνεισφορές των μελών της Ελληνικής Αδελφότητας και των άλλων Ελλήνων που έφθασαν στη Βενετία, ιδίως των ναυτικών. Η οικοδομή του διήρκεσε από το 1539 ως το 1573 και στοί-

χισε συνολικά 15.000 χρυσά δουκάτα. Αρχιτέκτονες του ναού μαρτυρούνται ο Sante Lombardo (1539-1547), που ανήκε σε οικογένεια ονομαστών οικοδόμων, γλυπτών και αρχιτεκτόνων της Βενετίας και ο Gianantonio Chiona (1548 και εξ.). Λίγο αργότερα (1587-1603) οικοδομήθηκε για το γραφικό, γυρτό καμπαναριό του ναού, έργο του Bernardo Ongarin.

Ο ρυθμός του ναού είναι αναγεννησιακός. Εξωτερικά κοσμεύεται με αρχιτεκτονι-

Συνέχεια στην 18η σελίδα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Συνέχεια από την 17η σελίδα

κά μέλη σε διάταξη κατά ζώνες (ημιπεσσούς, ημικίονες, σκαλιστά κιονόκρανα, οξυκόρυφα και καμπύλα αετώματα, γεισίποδες, αχιβάδες). Το σύνολο παρουσιάζεται απλό και επιβλητικό. Ο ναός είναι μονόκλιτος με τρούλλο.

Κυρίως ναός

Ο επισκέπτης εισέρχεται στον κυρίως ναό από την κεντρική (δυτική) πύλη. Επάνω από την εξωτερική πρόσοψη της πύλης αυτής υπάρχει ψηφιδωτό του Χριστού Σωτήρος που ευλογεί και κρατεί ειλητόριο με το στίχο «Εγώ ειμί η θύρα...». Επάνω από το ψηφιδωτό είναι χαραγμένη με κεφαλαία γράμματα η αφιερωτική επιγραφή των Ελλήνων (1564), που συνέθεσε ο Μιχαήλ Σοφιανός:

*Χριστώ Σωτήρι
και τω αγίω Μάρτυρι Γεωργίω οι μέ-
τοικοι
και ο αεί καταίροντες Ενετίαζε των
Ελλήνων,
όπως έχοιεν κατά τα πάτρια τω Θεώ
θρησκεύειν,
εκ των ενόντων φιλοτιμησάμενοι το
Ιερόν
ανέθηκαν. ΑΦΞΔ'*

Μιχαήλ Δαμασκηνός

Μόλις περάσει ο επισκέπτης το νάρθηκα, πάνω από τον οποίο βρίσκεται ο γυναικωνίτης, που κατασκευάστηκε το 1575, αντικρύζει το επιβλητικό εσωτερικό του ναού, που παρουσιάζει αρκετά πλούσια αρχιτεκτονική διακόσμηση με κορνίζες, τριγωνικά και καμπύλα αετώματα, γεισίποδες, αλλά και που είναι στολισμένο με έργα των σπουδαιότερων νεοελλήνων ζωγράφων, που συγκεντρώθηκαν από την ευλάβεια και την καλαισθησία της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Η Αδελφότης αυτή πράγματι, μετά την αποπεράτωση της οικοδομής του ναού (1573), προσκάλεσε τον κορυφαίο Κρητικό αγιογράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό, που φιλοτέχνησε το μεγαλύτερο μέρος του Εικονοστασίου (1574-1582).

Άλλος Κρητικός αγιογράφος, ο Εμμανουήλ Τζάνες -Μπουνιαλής εφημέριος του ναού, το συμπλήρωσε αργότερα, ζωγραφίζοντας τα δύο βημόθυρα και τους δύο στυλίτες. Ο Δαμασκηνός επρόκειτο να εκτελέσει και τις τοιχογραφίες του τρούλλου, αλλά, επειδή εμποδίστηκε να ξαναέλθει από την Κρήτη, τις ζωγράφησε ο Ιωάννης ο Κύπριος (1589-1593), με την επίβλεψη του περίφημου Βενετού ζωγράφου Tintoretto. Στο Εικονοστάσιο, στην αριστερή πλευρά της Ωραίας Πύλης, τοποθετήθηκε η έξοχη βυζαντινή εικόνα του Χριστού Παυτοκράτορα, το σπουδαιότερο έργο της συλλογής του Ελληνικού Ινστιτούτου.

Θωμάς Μπαθάς

Λίγο αργότερα (1597), η Αδελφότης αποφάσισε να διακοσμήσει το ναό εσωτερικά από Ελληνες καλλιτέ-

Αποψη από το εικονοστάσιο στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων. Το μεγαλύτερο μέρος του εικονοστασίου φιλοτέχνησε ο κορυφαίος Κρητικός αγιογράφος Μιχαήλ Δαμασκηνός (1574-1582). Μπροστά από το εικονοστάσιο βρίσκονται τέσσερα αριστουργηματικά ορειχάλκινα κηροπήγια με γλυπτές και σκαλιστές παραστάσεις έργων του Alessandro Vittoria.

χνες, πιστούς στην ορθόδοξη παράδοση, με τοιχογραφίες και ψηφιδωτά. Στην κόγχη του Ιερού κατασκευάστηκαν τα ψηφιδωτά του Χριστού, της Θεοτόκου και του Προδρόμου, με σχέδια του Θωμά Μπαθά (1598) από ειδικούς Βενετούς τεχνίτες. Στο τύμπανο το ψηφιδωτό του Ευαγγελισμού.

Πολύ αργότερα έγιναν τα δύο μεγάλα ψηφιδωτά (Η «Εις Αδου κάθοδος» και η «Μεταμόρφωση» του Χριστού) στα δύο πρώτα τετράγωνα των πλευρικών τοίχων του κυρίως ναού.

Στα υπόλοιπα τετράγωνα, αντί να συνεχιστούν τα ψηφιδωτά, προτιμήθηκε να τοποθετηθούν μεγάλες εικόνες, πάνω από τα ξυλόγλυπτα σταθίδια.

Κοντά στην πύλη του Διακονικού τοποθετήθηκε ξυλόγλυπτος επίσης αρχιερατικός θρόνος. Ο άμβωνας κατασκευάστηκε το 1597 από τον Γιον. Grapiglia. Απέναντί του ακριβώς υπάρχει μαρμάρινο κενοτάφιο του Γαβριήλ Σεβήρου (†1616), πρώτου μητροπολίτη Φιλαδελφείας με έδρα τη Βενετία, νεανικό έργο του Baldassare Longhena.

Τον αρχιτεκτονικό και ζωγραφικό διάκοσμο του κυρίως ναού συμπληρώνουν οι τρεις βαρύτιμες ασημένιες καντήλες, που τοποθετήθηκαν στον κεντρικό του άξονα και τα τέσσερα αριστουργηματικά ορειχάλκινα κηροπήγια με γλυπτές και σκαλιστές παραστάσεις, έργα του Alessandro Vittoria, μπροστά στο εικονοστάσιο.

Μέσα στο Ιερό, εκτός από τον «Επιτάφιο Θρήνο» και τους 6 ιεράρχες, σημαντικά έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού, διατηρούνται πολλές άλλες αξιόλογες εικόνες, όπως η παλαιολόγειος Παναγία με αργυρή επένδυση, ο «Μυστικός Δείπνος» του Βενεδίκτου Εμπορίου, ο αμφιπρόσωπος «Επιτάφιος» του Εμμανουήλ Τζάνε-Μπουνιαλή και άλλες.

Με τις εξαιρετικής τέχνης εικόνες αυτές και την πλούσια διακόσμηση ο ναός του Αγίου Γεωργίου, που επί αιώνες στάθηκε το θρησκευτικό κέντρο χιλιάδων Ελλήνων της Βενετίας, που διατήρησαν με πίστη την παράδοση, την παιδεία και την τέχνη, παρουσιάζει επιβλητική λαμπρότητα και μουσειακό χαρακτήρα.

«Ο Μυστικός Δείπνος», Κρητική Σχολή, 1517. (Μουσείο των Εικόνων, Βενετία). Έργο σπουδαίου Έλληνα ζωγράφου, που ακολουθεί παλιά βυζαντινά πρότυπα. Την εικόνα αφιέρωσε ο Σέρβος Διονύσιος Della Vecchia, εκδότης εκκλησιαστικών βιβλίων στη Βενετία, όταν ακόμη οι Έλληνες (και μαζί τους οι Σέρβοι Ορθόδοξοι) εκκλησιάζονταν στον Άγιο Βλάσιο.

Αριστερά, «Η Αγία Αικατερίνη». Ο γνωστός τύπος της Αγίας, όπως τον έπλασε η Κρητική Σχολή και κυρίως οι Γ. Κλόντζας, Εμμ. Λαμπάρδος, Βίκτωρ και Ιερ. Παλλαδάς. Όλα τα σύμβολα και η ερμεία που φέρει η Αγία είναι ιταλικής προέλευσης (Από το Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας). Δεξιά, «Αγία Τριάδα». Κρητική Σχολή, 17ος αιώνας. Μουσείο Κορρέρ.

Ελληνικές εικόνες

Εκθεση στο Μουσείο Κορρέρ με 47 εικόνες από δέκα πόλεις της Ιταλίας

Της Νανώς Χατζηδάκη

Καθηγήτρια βυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΣΤΑ πλαίσια των εκδηλώσεων «Βενετία, ένα άλλο Βυζάντιο» το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού ανέλαβε την οργάνωση έκθεσης με τίτλο «από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία. 15ος - 16ος αιώνας». Διαφέρει η έκθεση αυτή από τη σειρά των άλλων εκθέσεων βυζαντινής τέχνης που έχουν γίνει στο εξωτερικό, επειδή περιλαμβάνει εικόνες που προέρχονται αποκλειστικά από τη χώρα που τη φιλοξενεί, και δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την πρόθυμη συνεργασία του Μουσείου Κορρέρ της Βενετίας. Στην έκθεση παρουσιάζονται 47 εικόνες από 10 διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας. Από τη Βενετία συγκεντρώθηκε, όπως ήταν φυσικό, ο μεγαλύτερος αριθμός: 19 εικόνες από 4 μουσεία και ιδρύματα, από έξι εκκλησίες και από μια ιδιωτική συλλογή. Οι άλλες εικόνες της έκθεσης περοέρχονται από τα μουσεία της Φλωρεντίας, της Πάδοβας, της Τεργέστης, της Βισσέντσα, της Μπολόνια, της Ραβέννας, του Λιβόρνο, της Πάρμα και της Μπρέσκια.

Εργαστήρια

Οι εικόνες που παρουσιάζονται στην έκθεση προέρχονται από ερ-

γαστήρια ζωγράφων του Χάνδακα του 15ου και του 16ου αιώνα και απευθύνονται σε ένα κοινό διαφορετικής εθνικής και κοινωνικής προέλευσης, καθώς και διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων. Πραγματικά, η Κρήτη που βρισκόταν κάτω από τη Βενετσιάνικη κυριαρχία ήδη από το 1204 είχε γίνει το μεγαλύτερο κέντρο για την ζωγραφική των εικόνων. Έλληνες ή Ιταλοί, καθολικοί ή ορθόδοξοι έδιναν τις παραγγελίες τους στους ζωγράφους του Χάνδακα, που είχαν αποκτήσει φήμη, που ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια του νησιού τους.

Η αναγραφή του τόπου καταγωγής τους «De Candia», δίπλα στο όνομά τους, αποτελούσε μάλιστα την εγγύηση για την ποιότητα του έργου τους. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των κρητικών ζωγράφων είναι η διπλή ικανότητα που αποκτούν για να ακολουθούν άλλοτε τα παραδοσιακά πρότυπα της παλαιολόγιας τέχνης και άλλοτε τα πρότυπα της ιταλικής ζωγραφικής, που συχνά συνδυάζουν επιλεκτικά, με τρόπο ευρηματικό, δημιουργώντας μια νέα τεχνοτροπία που ονομάζεται ιταλοκρητική.

Με την έκθεση αυτή δίνεται η ευκαιρία για την επανεκτίμηση της τέχνης αυτής, καθώς συγκεντρώνονται για πρώτη φορά εικόνες που ήταν λίγο γνωστές και δύσκολα προσίτες στο ευρύ κοινό. Με την έμφα-

ση που δίδεται στα έργα του 15ου και του 16ου αι., επιχειρείται η ανασυγκρότηση ενός ενιαίου εικαστικού χώρου που κάποτε ήταν πραγματικός.

Για το λόγο αυτό, πρέπει να θεωρηθεί ιδιαίτερα καλή στιγμή για τις εικόνες αυτές η φιλοξενία τους μέσα σε ένα μουσείο, που διαθέτει μια μικρή συλλογή σημαντικών κρητικών εικόνων και όπου εκτίθενται μερικά από τα πιο αξιόλογα έργα της ιταλικής ζωγραφικής από τον 14ο και τον 15ο αι., έργα που συχνά αποτέλεσαν την πηγή για την ανανέωση της τέχνης των κρητικών ζωγράφων.

Κρητική ζωγραφική

Οι εικόνες της έκθεσης, δείγματα λαμπρά της κρητικής ζωγραφικής, έφθασαν στην Ιταλία σε διαφορετικές εποχές και κάτω από διαφορετικές συνθήκες, που δεν είναι ακριβώς γνωστές.

Στη χώρα αυτή, όπου έχουν ήδη καταφύγει Έλληνες άρχοντες και διανοούμενοι, κυρίως μετά την άλωση της Πόλης το 1453, οι ελληνικές εικόνες ήταν περιζήτητες καθώς η τέχνη τους συνδέθηκε από ορισμένους συντηρητικούς κύκλους με την πιο γνήσια έκφραση του χριστιανικού δόγματος.

Και όσο και αν οι ιδέες της Αναγέννησης κέρδιζαν έδαφος και η

«ελληνική τέχνη» είχε υποτιμηθεί από τα ανοιχτά μυαλά και τους καινοτόμους της τέχνης, οι «ελληνικές εικόνες» με το συντηρητικό τους χαρακτήρα, και τις αναδρομές τους στην ιταλική ζωγραφική του 1300, δεν έπαψαν να προκαλούν συνεχώς το σεβασμό.

Επιβεβαίωση αυτής της στάσης είναι οι πολυάριθμες εικόνες που διάσπαρτες στις καθολικές εκκλησίες της Βενετίας (πάνω από 100) λατρεύονται ως σήμερα τοποθετημένες σε ειδικά προσκυνητάρια. Μερικές από αυτές, είχαν μεταφερθεί από την Κωνσταντινούπολη πριν από την άλωση.

Οι περισσότερες όμως χρονολογούνται με την ίδρυση της ελληνικής Κοινότητας το 1498 και του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων το 1527, και ακόμη μετά την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους το 1669, οπότε νέο κύμα προσφύγων μεταφέρει μαζί του στη Βενετία ιερά κειμήλια και εικόνες.

Οι ελληνικές εικόνες που βρίσκονται στη Βενετία και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, είναι πολύ περισσότερες από όσες παρουσιάζονται στην έκθεση αυτή.

Εκφράζονται με αυτές οι παραδόσεις και οι αισθητικές προτιμήσεις μιας κοινωνίας, που τις ενσωματώνει στη λατρεία της, για μια τέχνη που δε χάνει ποτέ τη συνοχή της με τη βυζαντινή κληρονομιά.

Το Ινστιτούτο σήμερα

Τριετία εργώδους προσπάθειας και λαμπρών επιδόσεων εν μέσω δυσχερειών οικονομικών και άλλων...

Του Μιχάλη Κατσιγέρα

Τον Δεκέμβριο του 1989 ο καθηγητής Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης ανέλαμβανε τη διεύθυνση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας. Είχε εκλεγεί παμψηφεί τον Μάρτιο του 1987 από την Σύγκλητο της Ακαδημίας Αθηνών. Η ανάληψη των καθηκόντων του νέου διευθυντού καταργούσε το καθεστώς «ακυβερνησίας» του Ινστιτούτου το οποίο είχε εκ των πραγμάτων επιβληθεί μετά την αποχώρηση του καθηγητού και ακαδημαϊκού Μανούσου Ι. Μανούσακα τον Οκτώβριο του 1982.

Μετά επτά έτη περιπετειών, δοκιμασίας και ακεφάλου δυσλειτουργίας, κατά τα οποία το Ινστιτούτο κινδύνεψε να μετατραπεί σε κρατικό ξενώνα για κυβερνητικούς και άλλους αξιωματούχους, το μοναδικό και μεγίστης σπουδαιότητας πνευματικό ίδρυμα της Ελλάδος στο εξωτερικό άρχισε να εισέρχεται σε περίοδο ανάκαμψης. Η νέα διεύθυνση το βρήκε σε κατάσταση «αυτόχρημα τραγική» καθώς επί είκοσι έξι μήνες είχε διακοπεί κάθε είδους επιστημονική δραστηριότητα. Παράλληλα, τα οικονομικά του κάθε άλλο παρά επαρκή ήταν για να καλύψουν τις βασικές του ανάγκες.

Με την ανεκτίμητη συμβολή της υπό την προεδρία του ακαδημαϊκού Αγγέλου Βλάχου Εποπτικής Επιτροπής άρχισε η προσπάθεια για ομαλή και εύρυθμη λειτουργία του Ινστιτούτου. Μονίμως αντιδρώσα και κωλυσιεργούσα την προσπάθεια αυτή ήταν η ηγεσία της ελληνικής κοινότητας Βενετίας. Σημαντικός συμπαράστατης του Ινστιτούτου ήταν ο από τον Σεπτέμβριο του 1991 και έως τον αδόκητο θάνατό του στις 25 του περασμένου Αυγούστου πρόξενός μας στη Βενετία Στυλιανός Πούλος, ταλαντούχος ποιητής και θεατρικός συγγραφέας γνωστός με το ψευδώνυμο Στέλιος Λύτρας.

Παρ' όλες, όμως, τις δυσχέρειες κατά τα τρία και πλέον έτη που μεσολάβησαν έκτοτε το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας επανήρθε τον πνευματικό του ρόλο και οι προοπτικές του διαγράφονται θετικές εφ' όσον η αναληφθείσα προσπάθεια συνεχισθεί και αναζητηθούν σύγχρονες και ρεαλιστικές λύσεις στο πάγιο οικονομικό του πρόβλημα.

Ειδικότερα, η κατά τομείς ανάπτυξη της δραστηριότητας του Ινστιτούτου θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί με τα ακόλουθα βασικά δεδομένα.

Στον τομέα του επιστημονικού έργου συνεχίστηκαν οι εργασίες υποτρόφων και άρχισαν νέες αναπτύχθηκε η πολιτική ανοικτών θυρών σε ό,τι αφορά φιλοξενούμενους ερευνητές και επισκέπτες για συναγωγή επιστημονικών πληροφοριών· επανε-

Βενετία, Campo dei Greci. Η Φλαγγίνιος Σχολή (έδρα του Ελληνικού Ινστιτούτου) και ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων.

λήφθη με νέες εκδόσεις η διακοπείσα εκδοτική δραστηριότητα· πλουτίσθηκε η βιβλιοθήκη· οργανώθηκαν διαλέξεις και σεμινάρια και αναπτύχθηκαν οι σχέσεις με άλλα επιστημονικά ιδρύματα. Ειδικότερα:

Εργασίες υποτρόφων

Πέντε υπότροφοι του Ινστιτούτου προώθησαν ή ολοκλήρωσαν εργασίες τους σε περισσότερα του ενός θέματα ο καθένας. Μεταξύ των εργασιών αυτών περιλαμβάνονται: Η μελέτη της Μαρίας Πατραμάνη «Ο Φραγκιάς Καλομάτης του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή». Ο εντοπισμός από την Μαρία Πέττα στη Μαρκανή Βιβλιοθήκη ανεκδότου βυζαντινού στιχουργήματος με τον τίτλο «Εισ τον Ερωτα», αγνώστου συγγραφέα.

Η διατριβή του Αλέξη Μάλλιανη «Μετακινήσεις πληθυσμών και εποίκιμοι στην Πελοπόννησο κατά τη

Δεύτερη Βενετοκρατία (1685-1715)». Η συνέχιση της διατριβής του Κωνσταντίνου Λαμπρινού με θέμα «Η πόλη του Ρεθύμνου κατά την περίοδο 1571-1646» με στοιχεία για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της. Η μελέτη νέων και αγνώστων βιογραφικών στοιχείων του Ηλία Μηνιάτη από την Μαρία Μονδέλου καθώς και σύναξη από την ίδια υλικού για τον μεγάλο λοιμό του 1592 και την επίδρασή του στην κοινωνία του Χάνδακα.

Διακόσιοι και πλέον επιστήμονες, Έλληνες και φιλέλληνες φιλοξενήθηκαν από το Ινστιτούτο οι οποίοι εργάστηκαν στις βιβλιοθήκες και τα αρχεία της Βενετίας –με δικά τους έξοδα– πάνω σε θέματα μελέτης του Βυζαντίου και της πρώιμης σύγχρονης νεοελληνικής ιστορίας και πολιτισμού.

Επίσης το Ινστιτούτο παρέσχε κάθε δυνατή επιστημονική πληροφορία

σε δεκάδες μελετητές που το επισκέφθηκαν.

Εκδοτική δραστηριότητα

Στον εκδοτικό τομέα, ύστερα από επτά χρόνια διακοπής, εκδόθηκαν οι ογκώδεις 20ός, 21ος και 22ος τόμοι του περιοδικού «Θησαυρίσματα» με πλειάδα μελετημάτων. Επίσης εκδόθηκαν η μελέτη του Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη «Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του» και «Τα ληξιαρχικά βιβλία της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Α' Πράξεις γάμων (1599-1815)» των Μανούσου Ι. Μανούσακα και Ιωάννη Γ. Σκουλά, ενώ ολοκληρώνεται η έκδοση σε δύο τόμους των επιστημονικών ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο «Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» και το οποίο είχε οργανωθεί από το Ινστιτούτο στη Βενετία το Νοέμβριο του 1991.

Βιβλιοθήκη και Μουσείο

Η βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου πλουτίστηκε χάρη στα χρήματα που έδωσε γι' αυτό το σκοπό το υπουργείο Πολιτισμού από τα κέρδη του ποδοσφαιρικού στοιχήματος «Λόττο».

Το Μουσείο του Ινστιτούτου περιλαμβάνει περίπου τριακόσιες εικόνες από τον 14ο έως και τον 19ο αιώνα, από τις οποίες εκτίθενται οι ογδόντα. Ανάμεσά τους ορισμένες μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας, όπως ο «Χριστός Παντοκράτωρ» των αρχών του 14ου για την οποία ο Αντρέ Μαλρώ είχε πει ότι είναι ο ωραιότερος Χριστός που είδε στη ζωή του.

Τριβές

Δυστυχώς περί τις εικόνες του Μουσείου, οι οποίες είναι ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους, έχουν αναπτυχθεί τριβές μεταξύ του Ινστιτούτου και της Μητροπόλεως Ιταλίας καθώς ο Μητροπολίτης Σπυρίδων επιζητεί να αποκτήσει δικαιοδοσία επί αυτών ζητώντας να ασκεί δικαίωμα πνευματικής εποπτείας κυρίως σ' ό,τι αφορά τη συντήρηση και την αποστολή τους σε διάφορες εκθέσεις. Αυτή η επιδίωξη καθώς και κάποιες, περί την καταβολή συμβολικού τιμήματος για το οίκημα που του έχει παραχωρηθεί, αρνήσεις έχουν αναπτύξει ένα κλίμα εντάσεως, το οποίο ενδέχεται να «ρίξει» το Ινστιτούτο σε νέες περιπέτειες...

Οικονομικά

Αλλά δεν είναι μόνον αυτές οι τρι-

βές που φέρουν το Ινστιτούτο σε θέση δυσχερή. Είναι και τα οικονομικά του καθώς λειτουργεί ως χρεοκοπημένη επιχείρηση εκμεταλλεύσεως ακινήτων, ως αγαθοεργό ίδρυμα με καταβολές υπέρ απόρων και ελληνικών νεκροταφείων Βενετίας και Λιβόρνου και ως μόνιμος δίαυλος βοήθειας προς την Ιερά Μητρόπολη Ιταλίας.

Το Ινστιτούτο είναι ιδιοκτήτης σειράς οικημάτων, οι εκμισθώσεις όμως των οποίων λόγω ενοικιοστασίου, ανάγκης πολυδάπανων επισκευών και φορολογήσεως δεν αποφέρουν ετησίως (1991) παρά το 2,2% της αξίας τους.

Ο καθηγητής Παναγιωτάκης κατάφερε να εξασφαλίσει ορισμένες δωρεές από τράπεζες και άλλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ κατά καιρούς υπήρξαν ορισμένα επιπλέον δοσίσματα του Δημοσίου, τα οποία βελτίωσαν την κατάσταση χωρίς όμως να καταστήσουν ανθηρά τα οικονομικά του Ινστιτούτου και να απαλλάξουν τους υπευθύνους του από τον βραχνά των άδειων ταμείων.

Παρ' όλες αυτές τις αντιξοότητες –πέραν των ήδη αναφερθέντων– ανελήφθησαν εργασίες συντηρήσεως στο κεντρικό συγκρότημα των οικημάτων, το Ναό του Αγίου Γεωργίου και το κεκλιμένο κωδωνοστάσιό του, η καμπάνα του οποίου ήχησε για πρώτη φορά μετά πενήντα χρόνια...

«Πλούσιος γάμος»

Την προσεχή Πέμπτη, 16 Σεπτεμβρίου, αρχίζουν στη Βενετία οι οργανωμένες από το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, που διευθύνει ο ακάματος καθηγητής και ακαδημαϊκός Ιωάννης Γεωργιάκης, οι εκδηλώσεις «Βενετία ένα άλλο Βυζάντιο» τίτλος-μετάφραση της ρήσης

Ο Λέων Ε' ο Αρμένιος ανακηρύσσεται συναυτοκράτορας από τον Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ. Μικρογραφία από το μοναδικό ελληνικό χειρόγραφο του Βυζαντινού ιστορικού Ιωάννη Σκυλίτζη. (Από το βιβλίο των Andre Grabar - M. Μανούσκα: «Η εικονογράφηση του χειρογράφου του Σκυλίτζη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης», εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, Βενετία 1979).

του Βησσαρίωνος «Venetiae quasi allerum Vizantium». Στις εκδηλώσεις αυτές, που περιλαμβάνουν εκθέσεις, παράσταση και συναυλίες (βλέπε πρόγραμμα) συμμετέχει το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας.

Η σημασία των εκδηλώσεων αυ-

τών σε ένα «βήμα»-πόρτα στη Μεσευρώπη είναι προφανής για τη χρήση του μεγάλου ελληνικού «όπλου» του πολιτισμού.

Ίσως θα πρέπει οι αρμόδιοι του Ινστιτούτου και της Πολιτείας μέσα από αυτή τη συνεργασία με το ισχυ-

ρό Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, να διερευνήσουν τη δυνατότητα ενός «πλούσιου γάμου» που θα καθιστούσε το οικονομικώς ανίσχυρο Ινστιτούτο ισχυρό προβολέα του νεοελληνικού πολιτισμού με εμβέλεια πανευρωπαϊκή.

Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις στη Βενετία

ΜΕΤΑ την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η γαληνοτάτη δημοκρατία της Βενετίας είχε γίνει για τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα μια δεύτερη πατρίδα, για τους Έλληνες «ένα σχεδόν άλλο Βυζάντιο». Την τελευταία περιφημη αυτή ρήση του βυζαντινού ουμανιστή (Venetiae) «quasi alterum Byzantium» έθεσε το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού ως γενικό τίτλο σε μια σειρά πολιτιστικών εκδηλώσεων που θα διεξαχθούν αυτές τις ημέρες στη Βενετία.

Συγκεκριμένα οι πολιτισμικές εκδηλώσεις περιλαμβάνουν τέσσερις εκθέσεις που θα διαρκέσουν ως τις 31 Οκτωβρίου, μια θεατρική παράσταση και δύο μουσικές βραδιές:

● **Στο Μουσείο Κορέο**, στην Πλατεία του Αγίου Μάρκου, θα παρουσιαστούν πενήντα εικόνες της Κρητοβενετικής Σχολής, που βρισκονται σε καθολικές εκκλησίες της Βενετίας, του Βενετο, καθώς και στο Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Η έκθεση με τίτλο «Από τον Χάνδακα στη Βενετία - ελληνικές εικόνες στην Ιταλία» θα εγκαινιαστεί στις 17 Σεπτεμβρίου.

● **Στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη** θα παρουσιασθούν 80 ελληνικά χειρόγρα-

φα. Τίτλος της έκθεσης είναι «Συλλογή Ελληνικών Κωδίκων της Βενετίας». Θα εγκαινιαστεί στις 16 Σεπτεμβρίου και θα διαρκέσει ως τις 31 Οκτωβρίου.

Αλδος Μανούτιος

● **Στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών** θα γίνει έκθεση ανέκδοτου αρχαιικού υλικού με θέμα: «Ο Ελληνισμός της Βενετίας». Την έκθεση, η οποία θα ανοίξει στις 18 Σεπτεμβρίου, θα συνοδεύει και η έκδοση με τίτλο: «Οψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού» την ίδια ημέρα, και πάλι στο ελληνικό Ινστιτούτο, θα παρουσιαστεί και μια άλλη σημαντική έκθεση με τίτλο: «Οι ελληνικές εκδόσεις από τον Αλδο Μανούτιο και τα δύο πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας».

Με την έκθεση αυτή θα παρουσιαστεί στο ευρύτερο κοινό το έργο του Ιταλού ουμανιστή τυπογράφου και εκδότη κλασικών κειμένων. Αξίζει να σημειώσουμε ότι για τις εκδόσεις των ελληνικών κειμένων ο Αλδος κατασκεύασε δικής του εινόησης ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία, τα λεγόμενα Corsini (κυρτά), που απέδωσαν τη συνήθη ελληνική γραφή της εποχής του: δεξιολκίνη, με

πολλές συντομογραφίες και συμπλοκές γραμμάτων.

Οι πρώτες εκδόσεις του Αλδου εμφανίστηκαν το 1494: «Ταλειωμομαχία», το ποίημα του Μουσαίου «Τα καθ' Ηρώ και Λεάνδρον» και το «Ψαλτήριον», με φιλολογική επιμέλεια του Αρσένιου Αποστόλη, του Μάρκου Μουσούρου και του Ιουστίνου Δεκάδιου αντίστοιχα.

Ειδικότερα, όσον αφορά την ελληνική φιλολογία, ο Αλδος –με τη συνεργασία Ελλήνων λογίων– μπόρεσε να πραγματοποιήσει σπουδαίες με τα μέτρα της εποχής, «πρώτες εκδόσεις» (editiones principes) ή βελτιωμένες επανεκδόσεις των σημαντικότερων Ελλήνων κλασικών συγγραφέων: Θεόκριτο (1495), Αριστοτέλη (1495-98), Αριστοφάνη (1498), Θουκυδίδη (1502), Σοφοκλή (1502), Ηρόδοτο (1502), Ξενοφώντα (1503), Ευριπίδη (1503), Ομηρο (1504), Δημοσθένη (1504), Πλούταρχο (1509), Πλάτωνα (1513), Πίνδαρο (1513) κ.ά.

Εκτός από Έλληνες κλασικούς συγγραφείς ο Αλδος εξέδιδε –από το 1947– και Λατίνους. Πρέπει ακόμη να σημειωθούν οι εκδόσεις έργων συγχρόνων του και παλαιότερων Ιταλών, Ελλήνων και άλλων συγγραφέων: Πετρούρχη, Δάντη, Πλήθωνα, Βησσαρίωνα, Κωνστ. Λά-

σκαρη, Θεόδωρου Γαζή, Εράσμου, Αγγελο Πολιτιάνο, Ρόιχλιν (Καπνίωνα) και άλλων. Οι εκδόσεις αυτές του Αλδου, με τυπογραφικό σήμα ένα δελφίνι που τυλίγεται σε μια άγκυρα, είναι γνωστές ως «Αλδίνες».

Παράστασεις

Παράλληλα με τις εκθέσεις στις 16 Σεπτεμβρίου θα δοθεί στο θέατρο Ρουτότο, η παράσταση της «Αντιγόνης» από τη Νέα Σμύρνη σε σκηνοθεσία Λευτέρη Βογιατζή.

Η ελληνική καμεράτα, υπό τη διεύθυνση του Αλέξανδρου Μυράτ, θα ερμηνεύσει έργα των Βιβάλντι, Ροσίνι και Ρεσπίγχι στην Chiesa de la Pieta (εκκλησία του Βιβάλντι) στις 18 Σεπτεμβρίου, ενώ η βυζαντινή χορωδία, υπό τη διεύθυνση του Λυκούργου Αγγελόπουλου, θα συμμετάσχει στο Μεγάλο Εσπερινό στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων.

Οι εκδηλώσεις στη Βενετία διοργανώνονται από το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού σε συνεργασία με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και το εκεί Ελληνικό Προξενείο.

Η παρουσία στη Βενετία

Το ελληνικό κράτος αδιαφορεί για τα κτίσματα που η αξία τους ξεπερνά τα 3 δισ. δραχμές

Της Θάλειας Ιωαννίδου

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ παρουσία στη Βενετία κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Σαράντα περίπου είναι τα αξιόλογα –λόγω θέσεως, αλλά και λόγω ιστορίας– κτίσματα που δίνουν το ελληνικό «παρών» στην ιταλική πόλη και αποτελούν δωρεά της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας προς το Ελληνικό Δημόσιο (υπουργείο Εξωτερικών), η οποία έγινε το 1953 έναντι ετήσιας επιχορήγησης του Δημοσίου προς την κοινότητα. Τα περισσότερα είναι νοικιασμένα σε Έλληνες ή Ιταλούς έναντι πολύ χαμηλού μισθώματος, εξ αιτίας της μέτριας συνήθως κατάστασής τους, ενώ το σύνολο των ενοικίων που εισπράττονται επαρκεί απλώς και μόνο για να ισοσκελίσει τους φόρους προς το Ιταλικό Δημόσιο.

Παρουσία

Την ελληνική παρουσία και παρουσία στη Βενετία, που σύμφωνα με μετριοπαθείς υπολογισμούς ξεπερνά τα 3 δισ. δρχ., απαρτίζουν:

- Το συγκρότημα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, της βιβλιοθήκης, της εκκλησίας του San Giorgio dei Greci (Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων) –προπύργιου της Ορθοδοξίας στη Δύση– ανεκτίμητης ιστορικής, εθνικής και αρχιτεκτονικής αξίας, με παλιά βιβλία της Ελληνικής Κοινότητας και τοιχογραφίες των μεγαλύτερων Ελλήνων αγιογράφων.

- Η ελληνική Μητρόπολη, έδρα της Εκκλησίας, που υπάγεται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

- Το ελληνικό προξενείο, το οποίο, παρά την πληθώρα των κτιρίων ελληνικής ιδιοκτησίας, στεγάζεται σε ενοικιαζόμενο κτίριο.

- Το μόνιμο βυζαντινού ρυθμού κτίσμα-περίπτερο στο χώρο της Μπιενάλε στα Τζιαντίνι, ένα κτίριο εξαιρετικής αξίας και διαρκούς χρήσεως από το Ελληνικό Δημόσιο.

- Οι τάφοι της ελληνικής κοινότητας (και ανάμεσά τους εκείνος του διάσημου ορθόδοξου συνθέτη Ιγκόρ Στραβίνσκι) στο νεκροταφείο του Σαν Μικέλε, με ανεκτίμητη εθνική και ιστορική αξία.

- Πενήντα τρία διαμερίσματα σε 25 κτίσματα μέσα στην πόλη και πολύ κοντά στην πλατεία του Σαν Μάρκο.

- Τρία αγροκτήματα, με κτίρια στα δύο από αυτά, στην περιοχή της Πάντοβα, περίπου 50 χιλιόμετρα από τη Βενετία.

Την παρουσία αυτή, που ταυτόχρονα αποτελεί και παρουσία της Ελλάδας, κατέγραψε τόσο σε πολεοδομικό

Η ιδιοκτησία διαμορφώθηκε για να στεγάσει τα γραφεία της Ιεράς Μητροπόλεως Ιταλίας και το γραφείο της Ελληνικής Κοινότητας. Εξωτερικά η πρόσοψη προς το Campo dei Greci είναι περίτεχνη με διακόσμηση από πέτρα γύρω από τα ανοίγματα των παραθύρων και της εισόδου. Εσωτερικά οι χώροι ανακαινίστηκαν τον Μάρτιο του 1992 για τη στέγαση των γραφείων.

κό όσο και σε αρχιτεκτονικό επίπεδο επιστημονική ομάδα της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του υπουργείου Πολιτισμού και της Επιτροπής Ερευνών του ΑΠΘ.

Επιστημονικοί υπεύθυνοι γι' αυτό το πρόγραμμα με τον τίτλο «Καταγραφή και προτάσεις αξιοποίησης ακινήτων της ελληνικής κοινότητας στη Βενετία Ιταλίας» ήταν οι καθηγητές της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ Γιώργος Κονταξάκης και Μαν. Τζεκάκης, συντονιστής της ομάδας εργασίας ο επίκουρος καθηγητής Γιάννης Χατζηγώγας, επιστημονικοί συνεργάτες ο λέκτορας Μιχ. Μαλινδρέτος και το μέλος του ΕΔΠ Σταμ. Βασιλειάδης, οι αρχιτέκτονες Δημ. Ανυφαντάκης, Βίκυ Κερτεμελίδου και Νικ. Κρυωνίδης και οι φοιτητές Αρχιτεκτονικής Δημ. Κονταξάκης, Ελενα Σταυροπούλου και Ειρήνη Συκά.

Η συνολική εικόνα της σημερινής υπάρχουσας κατάστασης της ελληνικής παρουσίας και παρουσίας στη Βενετία, όπως εκτιμάται, μπορεί να αποτελέσει και βάση για προτάσεις, προοπτικές και δυνατότητες αξιοποίησης της από οικονομική, διεθνή και

ελληνική – εθνική σκοπιά. Ενθέρμος υποστηρικτής αυτής της άποψης είναι ο καθηγητής Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ κ. Γιώργος Κονταξάκης, που είχε και τη γενική οργάνωση του ερευνητικού προγράμματος, καθώς και ο επίκουρος καθηγητής κ. Γιάννης Χατζηγώγας, ο οποίος γνωρίζει τις «πληγές» των κτιρίων και μεταφέρει την αγωνία του για το δυσοίωνα μέλλον των κτιρίων ελληνικής ιδιοκτησίας, αν δεν υπάρξει η λύση.

«Ανησυχώ», δηλώνει, «για την πιθανότητα τα κτίρια αυτά να εγκαταλειφθούν στην τύχη τους, με αποτέλεσμα είτε να καταρρεύσουν είτε να πωληθούν. Αλλωστε, η ελληνική παρουσία στη Βενετία δεν είναι μόνον αυτή. Είναι ό,τι απέμεινε. Αγωνιώ μήπως τα κτίσματα αφεθούν στη μοίρα τους, στη φυσική φθορά».

Ηδη ο χρόνος έχει αφήσει ανεξίτηλα σημάδια στα περισσότερα από τα κτίρια, με τους φουσκωμένους από την υγρασία τοίχους, τα σπασμένα σανίδια, τα ετοιμόρροπα τούβλα, τα σαπισμένα παντζούρια, τα φθαρμένα κουφώματα, τα ραγισμένα μωσαϊκά. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ενοικιοί προσπάθησαν να βελτιώσουν την κατάσταση με μικρές μετατροπές, προσθήκες, ανακαινίσεις των μπάνιων

και τοποθέτηση ατομικών καλοριφέρ, που ωστόσο δεν μπορούν να καλύψουν επαρκώς τις κτιριακές ανάγκες.

Προβλήματα

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του κτιρίου που βρίσκεται στην Campo S. Filippo - Giacomo - Corte Sabbionera, το οποίο περιλαμβάνει ένα διώροφο διαμέρισμα 227 τ.μ., όπου στα μέσα του προηγούμενου αιώνα κατοικούσε ένας δικαστής με την οικογένειά του, χρησιμοποιώντας τα δωμάτια του πρώτου ορόφου με θέα προς την πλατεία, ενώ τα πίσω και ο πάνω όροφος κατοικούσαν από το υπηρετικό προσωπικό. Μετά το θάνατό του, το διαμέρισμα κράτησε μια από τις καμαριέρες, που το 1938 το νοίκιασε στους σημερινούς ενοίκους, οι οποίοι αποδέχονται την πρόταση της επιστημονικής ομάδας του ΑΠΘ να διαμορφωθεί το κτίριο σε δύο διαμερίσματα και να αξιοποιηθεί ο υπόλοιπος άχρηστος χώρος, υπό την προϋπόθεση να δημιουργηθεί δεύτερο μπάνιο και να τοποθετηθεί κεντρική θέρμανση.

Το ίδιο συμβαίνει και με το ηλικίας ενός αιώνα τετραώροφο ξενοδοχείο, στη γωνία των οδών Calle di Mezzo

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

και Rio del Baretteri. Το κτίριο ανακαίνιστηκε πριν από τέσσερα χρόνια, ωστόσο όλα τα δωμάτια δεν έχουν μπάνιο ούτε τηλέφωνο, ενώ δεν υπάρχει θέρμανση, με αποτέλεσμα το χειμώνα να λειτουργεί μόνον το μισό. Αντιθέτως, πολύ κοντά στη «σωτηρία» του είναι το οίκημα που ανήκει στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, στην Calle Casseleria, και αποτελείται από πέντε οικόπεδα, συνολικής έκτασης 400 τ.μ., που συνδέονται μεταξύ τους με σκάλα. Η πρόταση για το συγκεκριμένο κτίριο προβλέπει την επισκευή του εσωτερικά και την προσθήκη των απαραίτητων στοιχειωδών ευκολιών, ώστε να γίνει δυνατή η φιλοξενία συνολικά 14 ατόμων σε έξι δωμάτια με ατομική ή κοινόχρηστη τουαλέτα και δυνατότητα δημιουργίας στον πρώτο και δεύτερο όροφο μικρής κουζίνας. Το συνολικό κόστος για επισκευές, διαρρυθμίσεις, δίκτυα, χρωματισμό και εξωραϊσμό κυμαίνεται στα 20 εκατ. δρχ. Ήδη από τον Αύγουστο 1991, το κτίριο έχει παραχωρηθεί στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, ώστε να επισκευαστεί και να γίνει δυνατή η λειτουργία του την επόμενη χρονιά.

Ιδιαίτερα περιποιημένο το εσωτερικό του σπιτιού στη Calle dei Greci διατηρεί την αρχοντιά του.

Προτάσεις

Γίνεται αντιληπτό, λοιπόν, όπως προκύπτει από το ερευνητικό πρόγραμμα, ότι οι λύσεις δεν είναι ανέφικτες. Οι προοπτικές, στο σύνολο του δυνατού φάσματος, συνίστανται στη συνολική αναστήλωση-επισκευή των κτισμάτων για χρήσεις του Ελληνικού Δημοσίου, στη μικτή χρήση των κτισμάτων σε κατηγορίες ενοικίασης, παραχώρησης σε ιδιωτικούς φορείς και επισκευής για χρήση δημοσίων φορέων, στη νέα ενοικίαση, ύστερα όμως από επισκευή ορισμένων κτισμάτων, με σαφώς καλύτερους όρους, ή στην ανταλλαγή ορισμένων σε διμερές επίπεδο Ιταλίας-Ελλάδας, αφού και τα δύο μέρη έχουν ιδιοκτησίες εκατέρωθεν.

«Σε περίπτωση, επισημαίνει ο επίκουρος καθηγητής κ. Γ. Χατζηγώγας, που δεν υιοθετηθούν οι εναλλακτικές αυτές προοπτικές, τότε η εξέλιξη θα οδηγήσει είτε στην πώληση τμήματος ή του συνόλου των κτισμάτων είτε στη συνέχιση της σημερινής κατάστασης, εγκατάλειψης και υποβάθμισης της περιουσίας λόγω της φθοράς του χρόνου στα κτίσματα και της έλλειψης επισκευών. Για την αξιοποίηση, όμως, αυτής της περιουσίας χρειάζεται μια πολιτική απόφαση, από την οποία δεν είναι δυνατόν να αποκλείονται κρατικές επιχειρήσεις, ιδιωτικές χορηγίες και η ίδρυση ενός φορέα διαχείρισης, επισκευής και χρήσης της ελληνικής περιουσίας στη Βενετία». Από αυτή την απόφαση, λοιπόν, εξαρτάται το μέλλον της ελληνικής περιουσίας στη Βενετία. Μόλις «ανάψει το πράσινο φως», θα χρειαστεί μια πρόταση επισκευών, αναστήλωσης και νέων χρήσεων. Προς αυτή την κατεύθυν-

Μέτρια η κατάσταση του κτιρίου στην Corte Sarpionera. Η εξωτερική όψη του αποτελεί τον καλύτερο μάρτυρα για τις επισκευές που απαιτούνται.

ση, άλλωστε, είναι δυνατόν να λειτουργήσει και το ερευνητικό πρόγραμμα του ΑΠΘ.

«Εφ' όσον», συνεχίζει ο κ. Γ. Χατζηγώγας, «υπάρχει η πλήρης καταγραφή των κτιρίων και είναι γνωστή η κατάσταση σε όλα τα επίπεδα -αρχιτεκτονικά, στατικά, ηλεκτρολογικά- μπορεί να γίνει για τον καθένα μελέτη αποκατάστασης σε

Αποψη εισόδου της ιδιοκτησίας που βρίσκεται στη Salizzada del Piquater. Η κατάσταση του κτιρίου χαρακτηρίστηκε μέτρια από τους ερευνητές.

πρόχειρο, μέτριο ή εξαιρετικό βαθμό. Ετσι κι αλλιώς η πόλη της Βενετίας δεν επιτρέπει αντιπαροχές».

Το κέντρισμα δόθηκε ήδη. Οχι όμως από ελληνικό φορέα, αλλά από μια ιταλική εταιρία, τη βιομηχανία ζυμαρικών Barilla, που από πέρσι χρηματοδοτεί την αναστήλωση του καμπαριού του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου.

Σημείωση: Τα κείμενα για την ελληνική τυπογραφία, το ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας και το Μουσείο των Ετιμόνων έχουν αντληθεί αντίστοιχα από τις μελέτες:

1) Μ. Ι. Μανούσακας - Κ. Π. Στάγκος, «Οι απαγογές της Ελληνικής Τυπογραφίας», εκδ. Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή «Μωραΐτη» Αθήνα, 1989).

2) Μ. Ι. Μανούσακας - Αθ. Π. Παλιούρας, «Οδός του Μουσείου των Ετιμόνων και του ναού του Αγίου Γεωργίου», εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1976.

ΘΕΑΜΑΤΑ

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ

Επειδή οι ώρες προβολών μπορεί να διαφοροποιηθούν κατά μερικά λεπτά, προτιμήστε πρώτα να τηλεφωνείτε.

Οι κινηματογράφοι που έχουν * διαθέτουν Ντόλμπι Στέρεο.

ΑΘΗΝΑΣ

Α΄ ΠΡΟΒΟΛΗΣ

ΑΑΒΟΡΑ* (Τέρμα Ιπποκράτους, τηλ. 6423271 - 6462253) Air Condition *Δόκτωρ Ζιβάγκο* (Κ) Ωρες 7.10-10.30μ.μ.

ΑΒΑΝΑ ΑΣΣΟΣ-ΟΝΤΕΟΝ* (Λ. Κηφισίας 234-Κολλέγιο, τηλ. 6715905) Θερινό *Ο θάνατος σου πάει πολύ* (κωμωδ. Κ)

ΑΒΑΝΑ ΑΣΣΟΣ ΟΝΤΕΟΝ* (Λεωφ. Κηφισίας 234, Κολέγιο τηλ. 6715905)

Οι επισκέπτες (περιπ. Κ)

ΑΕΛΛΩ (Πατησίων, 8214675)

Μεγάλη αποστολή (περιπ. Κ-13) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΑΕΛΛΩ (Πατησίων, 8214675) Θερινό

Οι επισκέπτες (περιπ. Κ)

ΑΘΗΝΑ (Πατησίων, στάση Κεφαλληνίας τηλ. 8233149 Dolby Stereo) *Κρουστάλλινες νύχτες* (εγγρ. ελληνικό)

ΑΘΗΝΑΙΑ (Χάρητος 50 Κολωνάκι, τηλ. 7215717) *Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ* (Κ)

ΑΘΗΝΑΙΟΝ (Τέρμα Αμπελοκήπων, τηλ. 7782122) *Τομ και Τζέρι - Κωδικό όνομα Νίνα* (Κ)

Ωρες 5.40-7.15 - 8.50-11.00 μ.μ.

ΑΙΓΛΗ (Ζάππειο, τηλ. 3224104)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ (Καλλιθέα. Τηλ. 9560306)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ Α΄ ΠΡΟΒΟΛΗ) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ (Πατησίων Ο.Τ.Ε. Τηλ. 8219298 - 8832666)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ Α΄ ΠΡΟΒΟΛΗ) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (Παπάγου, τηλ. 6545900) *Παιχνίδια ενηλίκων* (θρίλερ Α)

ΑΛΦΑ (Πλατεία Κολιάτσου, τηλ. 2029401)

Το παιχνίδι των λυγμών (κοινων. Α)

ΑΛΦΑΒΙΑ* (Τέρμα Μαυρομ., τηλ. 6460521)

Ορλάντο (κοινων. Κ) Ωρες 8.45-11 μ.μ.

ΑΜΟΡΕ (Πριγκιπονήσιον 10, Πολύγωνο, τηλ. 6462519) *Σημάδια από κόκκινο* (περιπ. Κ-13)

ΑΜΠΕΣΣ (Οδός Βουλιαγμένης τηλ. 9011063) *Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 6.50-8.50-10.50 μ.μ.

ΑΜΥΝΤΑΣ (Πλατεία Γμηττού, τηλ. 7668500)

Οι ασυγχώρητοι (Κ)

ΑΝΕΣΙΣ* (Τέρμα Αμπελοκήπων τηλ. 7782316-7785449) Θερινό

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΑΝΕΣΙΣ* (Τέρμα Αμπελοκήπων τηλ. 7782316 - 7785449)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ)

Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΑΝΝΑ ΝΤΟΡ (Γλυφάδα τηλ. 8946617)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ) Ωρες 6.30-8.20-10.20 μ.μ.

ΑΠΟΛΛΩΝ (Οδός Σταδίου, τηλ. 3236811)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ) Ωρες 6.20-8.20-10.20 μ.μ.

ΑΡΚΑΔΙΑ* (Νέα Ελβετία, τηλ. 7661166) *Μόνος στο σπίτι 2* (κωμωδ. Κ)

ΑΣΤΕΡΙΑ ΑΣΣΟΣ - ΟΝΤΕΟΝ (Κηφισίας 334. Τηλ. 8015152)

Οι επισκέπτες (περιπ. Κ)

ΑΣΤΟΡ (Σταδίου τηλ. 3231297)

Τομ και Τζέρι - Κωδικό όνομα Νίνα (Κ) Ωρες 4.50-6.30 - 8.10-10.20 μ.μ.

ΑΣΤΡΟΝ (τέρμα Αμπελοκήπων, τηλ. 6922614) *Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΑΤΤΑΛΟΣ (Νέα Σμύρνη, τηλ. 9331280) *Κωδικό όνομα Νίνα* (περιπ. Α) Ωρες 6.40-8.50-11 μ.μ.

ΑΤΤΕΝΕ (Λευκωσίας 41 πλατεία Αμερικής, 8676871) *Οσα παίρνει ο άνεμος* (Κ) Ωρα 9.00 μ.μ.

ΒΟΣΣ (Θεμιστοκλέους 82 Εξάρχεια, τηλ. 3301020 - 3301014)

Φεστιβάλ ταινιών για την ειρήνη με 2 ταινίες κάθε μέρα

ΓΑΛΛΕΙΔΣ (Αρχή Λεωφ. Μεσογείων - Αμπελόκηποι, τηλ. 7773319)

Το σκοτεινό εγώ (θρίλερ Α) Ωρες 6.20-8.40-11 μ.μ

ΔΑΝΑΟΣ* (Λεωφ. Κηφισίας - Πανόρμου, τηλ. 6922655) *Διαφθορά* (περιπ. Α) Ωρες 8.45-11 μ.μ.

ΔΕΞΑΜΕΝΗ REFRESH (Πλατεία Δεξαμενής, Κολωνάκι, τηλ. 3623942, 3602363)

Το σκοτεινό εγώ (θρίλερ Α) Ωρες 8.30-11 μ.μ

ΔΙΑΝΑ (Ηλεκτ. Σταθμός Μαρούσι, τηλ. 8028587) *Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 6.10-8.10-10.10 μ.μ.

ΔΙΟΝΥΣΙΑ (Λεωφ. Συγγρού 286, στροφή Ν. Σμύρνης, τηλ. 9515514 - 3221983)

Ηρως κατά λάθος (περιπ. Κ) Ωρες 8.45 - 11 μ.μ.

ΕΚΡΑΝ (Τέρμα Ζωοδόχου Πηγής, τηλ. 6461895) *Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ* (Κ)

ΕΛΕΝΑ (Στάση Ούλεν Ιλιόσια, τηλ. 7789120-7753303) *Το ερωτικό αντικείμενο του εγκλήματος* (ασυν. περιπ.)

ΕΛΛΗΝΙΣ (Τέρμα Αμπελοκήπων, τηλ. 6464009) *Οι ασυγχώρητοι* (περιπ.)

ΕΜΠΑΣΣΥ (Πατρ. Ιωακείμ 5 Κολωνάκι, τηλ. 7220903) *Μεγάλη αποστολή* (περιπ. Κ-13) Ωρες 6.05-8.15-10.30 μ.μ.

ΖΕΦΥΡΟΣ (Τρώνων 36, Θησείο, τηλ. 3462677)

Το ακρωτήρι του φόβου (περιπ. Α)

ΗΛΕΚΤΡΑ* (Πατησίων 292, Αγ. Λουκάς, τηλ. 2284185)

Ο τελευταίος των Μοϊκανών (περιπ.) Ωρες 8.45-11 μ.μ.

ΘΗΣΕΙΟΝ (Αποστόλου Παύλου 7, τηλ. 3470980-3420864)

Ο τελευταίος των Μοϊκανών (περιπ.) Ωρες 8.45-11.05 μ.μ.

ΙΝΤΕΑΛ (Οδός Πανεπιστημίου, τηλ. 3626720) *Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 6.30-8.30-10.30 μ.μ.

ΚΑΛΥΨΩ (Δημ. Σταδίου - Καλυψούς Καλλιθέα, τηλ. 9510950-9510909)

Μεγάλη αποστολή (περιπ. Κ-13) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΚΟΡΟΝΕΤ (Οδός Φρύνης Παγκράτι, τηλ. 7521521-9029964)

Κωδικό όνομα Νίνα (περιπ. Α) Ωρες 6.40-8.50-11 μ.μ.

ΛΑΟΥΡΑ (Νικηφοριδη 24 Νέο Παγκράτι, τηλ. 7662060)

Σημάδια από κόκκινο (περιπ. Κ-13)

ΛΙΛΑ (Νέδου 115, Αγ. Λουκάς, τηλ. 2016849) *Σινέ Τέχνης*

Κλέφτης ποδηλάτων (κωμωδ. Κ)

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ (Πλατεία Δαβάκη Καλλιθέα, τηλ. 9568370)

Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία (Κ) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΜΑΡΟΥΣΙ ΑΣΣΟΣ - ΟΝΤΕΟΝ 1 (Λεωφ. Κηφισίας 215 Μαρούσι. Τηλ. 8087094 - 8051292)

Τομ και Τζέρι - Κωδικό όνομα Νίνα Ωρες 5.00-6.45 - 8.35-10.45 μ.μ.

ΜΑΡΟΥΣΙ ΑΣΣΟΣ - ΟΝΤΕΟΝ 2 (Λεωφ. Κηφισίας 215 Μαρούσι. Τηλ. 8087094 - 8051292)

Τοπίο στην ομίχλη (Κ)

ΜΕΤΡΟΠΟΛ (Θήρας 18, Πλατεία Αμερικής, τηλ. 8672006)

Ενας Αμερικανός φίλος του Βέντερς (Α)

ΜΕΤΡΟΠΟΛΙΤΑΝ (Λεωφ. Βουλιαγμένης πλ. Καλογηρών, τηλ. 9706010)

Κωδικό όνομα Νίνα (περιπ. Α) Ωρες 6.00-8.10-10.20 μ.μ.

ΜΠΡΟΝΤΓΟΥΑΙΗ* (Πατησίων - Αγ. Μελετίου, τηλ. 8620232) Θερινό

Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία (Κ)

Ωρες 8.20-10.30 μ.μ.

ΜΠΡΟΝΤΓΟΥΑΙΗ* (Πατησίων - Αγ. Μελετίου, τηλ. 8620232)

Το σκοτεινό εγώ (Α) Ωρες 7 - 9 - 11 μ.μ.

ΝΕΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ (Τέρμα Μαυρομιχάλη, τηλ. 6425714)

Ο τελευταίος των Μοϊκανών (περιπ.)

ΟΑΣΙΣ (Παγκράτι, τηλ. 7244015)

Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ (Κ)

ΟΠΕΡΑ ΑΣΣΟΣ - ΟΝΤΕΟΝ (Οδός Ακαδημίας 57. Τηλ. 3622683)

Διαφθορά (περιπ. Α) Ωρες 6.20-8.20-10.20 μ.μ.

ΟΣΚΑΡ (Αχαρών 330 - Κάτω Πατήσια, τηλ. 2281563) *Χελωνονιτζάκια 3 πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΠΑΛΑΣ (Παγκράτι, τηλ. 7515434) Ταράτσα

Ηρως κατά λάθος (περιπ. Κ)

ΠΑΛΛΑΔΙΟΝ (Κρέμου 120 - Καλλιθέα, τηλ. 9513349)

Το βιβλίο της ζούγκλας (κινοίμενα σχέδια Κ)

ΠΛΑΖΑ (Λεωφ. Κηφισίας Φλόκα, τηλ. 6921667 - 6917722)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΠΤΙ ΠΑΛΑΙ (Βασιλέως Γεωργίου Β' Ριζάρη, τηλ.

7291800 - 7243707)

Η μέρα της Μαρμώτας (κωμωδ. Κ) Ωρες 6.20-8.20-10.20

ΡΑΔΙΟ ΣΙΤΥ ΑΣΣΟΣ - ΟΝΤΕΟΝ* (Πατησίων Στάση Λυ-σιατρείο, τηλ. 8674832)

Τομ και Τζέρι - Κωδικό όνομα Νίνα Ωρες 5.00-6.45 - 8.35-10.45 μ.μ.

ΡΙΒΙΕΡΑ (Βαλτετσίου 46 Εξάρχεια, τηλ. 3637716 - 3644827)

Καζαμπλάνκα (περιπ. Κ)

ΣΙΝΕ ΠΑΡΙ (Πλάκα, τηλ. 3222071 - 3248057)

Αρωμα γυναίκας (Κ) Ωρες 8.30-11.10 μ.μ.

ΣΙΝΕ ΤΑΡΑΤΣΑ* (Μαντζαργιωτάκη 76 Καλλιθέα τηλ. 93.73.150-9)

Ο Batman επιστρέφει (Κ)

ΣΟΦΙΑ (Αργυρούπολη, τηλ. 9927447-9917094) *Χελωνονιτζάκια 3 - πολεμιστές στην Ιαπωνία* (Κ)

Ωρες 6-8-11 μ.μ.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ (Οδός Τε-νέδου - Φωκίανος Νέγρη, τηλ. 8674260)

Θυμάσαι την Ντόλι Μπελ (Κ)

ΣΤΟΥΝΤΙΟ (Πλ. Αμερικής, τηλ. 8619017) *Διαφθορά* (περιπ. Α) Ωρες 7-9-11 μ.μ.

ΤΙΤΑΝΙΑ* (Πανεπ.-Θεμιστ. 3611147)

Κλειστό λόγω ριζικής ανακαίνισης

ΤΡΙΑΝΟΝ (Πατησ.-Κοδρίνος, 8215469)

Βασικό έναστικο (ερωτικό θρίλερ Α)

ΤΡΟΠΙΚΑΛ ΑΣΣΟΣ-ΟΝΤΕΟΝ* (Καλλιθέα, 9594422) Θερινό

Οι αδέρφουι (περιπ. Κ)

ΤΡΟΠΙΚΑΛ ΑΣΣΟΣ-ΟΝΤΕΟΝ* (Καλλιθέα, 9594422)

Τομ και Τζέρι - Κωδικό όνομα Νίνα (περιπ. Κ) Ωρες 5.20-7 - 8.50-11 μ.μ.

ΦΛΕΡΥ (Οπισθεν ΙΚΑ Ζωγράφου, τηλ. 7710500)

Ο καιρός των ταιγιγάνων (Κ)

ΦΛΕΡΥ (Καλλιθέα, τηλ. 9585247)

Ζήτημα τιμής (περιπ. Κ)

ΗΜΙΚΕΝΤΡΙΚΟΙ

ΑΛΕΚΑ (Ζωγράφου, τηλ. 7773608)

Ηρως κατά λάθος (περιπ. Κ)

ΑΝΕΜΩΝΗ (Περσιτέρι, 5713077)

Ζήτημα τιμής (περιπ. Κ)

ΖΑΪΡΑ (Γαλάτσι, τηλ. 2931526)

ΤΟΥΣ - Παιχνίδια (κωμωδ. Κ)

ΜΑΡΙΝΑ (Πλησιον Γυμνασίου Ταύρου, τηλ. 3470012)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΣΠΟΡΤΙΓΚ (Ν. Σμύρνη, τηλ. 9333820)

Πράσινες γιγανητές ντομάτες (κοινων. Κ-13)

ΦΙΛΙΠ (Νέα Σμύρνη, τηλ. 9335587)

Ο παίχτης (Κ)

ΣΥΝΟΙΚΙΑΚΟΙ

ΑΝΝΑ ΝΤΟΡ* (Πλατεία Γλυφάδας, τηλ. 8946617)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμωδ. Κ)

ΑΧΙΛΑΕΙΟΝ (Καλαμάκι, έναντι παλαιού Ροντέο, τηλ. 9810515)

Ζήτημα τιμής (περιπ. Κ)

ΠΟΛΕΝΑ (Ανω Πατήσια, τηλ. 2910695)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμωδ. Κ)

ΠΡΟΑΣΤΙΩΝ

ΑΕΛΛΩ (Ραφήνα, τηλ. 22.117-23.420)

Ο σωματοφύλακας (Κ)

ΑΚΤΗ (Πλαζ Βουλιαγμένης, τηλ. 8961337)

Τρελές αδελφές (Κ)

ΑΛΕΞ (Πόρτο Ράφτη, τηλ. 0299-76034)

Μόνος στο σπίτι 1 (κωμωδ. Κ)

ΑΛΙΚΗ (Δροσιά, τηλ.2281563)

Ο σωματοφύλακας (Κ)

ΑΛΟΜΑ (Αργυρούπολη, τηλ. 9922397, 3211208)

Το παιχνίδι των λυγμών (κοινων. Α)

ΑΛΣΟΣ* (Δεκελείας 154, Ν. Φιλαδέλφεια, τηλ. 2532003, 2513563)

Το παιχνίδι των λυγμών (κοινων. Α)

ΑΜΑΡΥΛΛΙΣ (Αγ. Παρασκευή, τηλ. 6396315)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμωδ. Κ)